

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УКРАЇНИ**

**УКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ЗАЛІЗНИЧНОГО
ТРАНСПОРТУ**

В. І. Павлов, В. О. Лебедєв

**СЛОВНИК
НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИХ ТЕРМІНІВ
З ФІЛОСОФІЇ, ЛОГІКИ, ЕТИКИ, ЕСТЕТИКИ
ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

УДК 1 (07)

Харків – 2019

П 312

*Рекомендовано вченою радою Українського державного
університету залізничного транспорту
як словник філософських термінів
(витяг з протоколу № 5 від 29 травня 2018 р.)*

Рецензенти:

д. філос. н., професор С. О. Заветний (ХНТУ
сільського господарства ім. П. Василенка),
д. філос. н., професор О. К. Чаплигін (ХНАДУ)

Павлов В. І., Лебедєв В. О. Словник найбільш
П 312 уживаних термінів з філософії, логіки, етики,
естетики та релігієзнавства. – Харків : УкрДУЗТ,
2019. – 160 с.
ISBN 978-617-654-103-5

Словник містить перелік найбільш уживаних термінів з філософії, логіки, етики, естетики та релігієзнавства, необхідних для розуміння ключових явищ сучасного суперечливого світоглядного життя. До словника додається хрестоматія висловлювань видатних особистостей різних епох з логіки, етики та естетики, що зумовлено недостатньою увагою у вищих навчальних закладах нашої держави до цих дисциплін.

Розрахований у першу чергу на студентів, які вивчають ці предмети, а також широке коло мислячих людей.

УДК 1(07)

ISBN 978-617-654-103-5

© Український державний університет
залізничного транспорту, 2019.

**Павлов Віталій Іванович,
Лебедєв Вадим Олександрович**

**СЛОВНИК
НАЙБІЛЬШ УЖИВАНИХ ТЕРМІНІВ З ФІЛОСОФІЇ,
ЛОГІКИ, ЕТИКИ, ЕСТЕТИКИ ТА РЕЛІГІЄЗНАВСТВА**

Відповідальний за випуск Лебедєв В. О.

Редактор Ібрагімова Н. В.

Підписано до друку 29.08.18 р.

Формат паперу 60x84 1/16. Папір писальний.

Умовн.-друк. арк. 6,25. Тираж 50. Замовлення №

Видавець та виготовлювач Український державний університет
залізничного транспорту,
61050, Харків-50, майдан Фейербаха, 7.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 6100 від 21.03.2018 р.

ФІЛОСОФІЯ

А

- **АБСОЛЮТ** (лат. *absolutus* – довершений, безумовний, необмежений) – те, що нічим не зумовлене, ні від чого незалежне. У філософії під абсолютотом розуміють Бога, субстанцію, ідею (Гегель). Абсолютне протилежне відносному (зумовленому, залежному).

- **АБСТРАКЦІЯ** (лат. *abstraction* – відокремлюю) – мисленне відокремлення певних властивостей предметів і перетворення їх на самостійні об'єкти (наприклад, електропровідність, твердість, вартість тощо). Більшість наукових понять утворені таким способом.

- **АБСУРД** (лат. *absurdus* – безглуздий) – нісенітниця, позбавлена сенсу дія. У філософії А. Камю – одне з головних понять, яке характеризує життя людини.

- **АГНОСТИЦИЗМ** (грец. *ἄγνοστος* – непізнаваний) – напрям у філософії, прихильники якого заперечують пізнаваність сутності речей, об'єктивної істини (Т. Гекслі, Д. Юм, І. Кант, позитивісти). Агностики протиставляють світ як він нам даний (пізнаваний) і світ сам по собі (принципово недосяжний). Знання, з їх точки зору, не дає відображення сутності дійсності, а в кращому разі обслуговують утилітарні потреби людей. Корені агностицизму в принциповій незавершеності процесу пізнання.

- **АДЕКВАТНИЙ** – (лат. *adaequatus*) – відповідний, рівний, еквівалентний.

- **АКСІОЛОГІЯ** (грец. *ἄξιος* – цінний та *λόγος* – вчення, наука) – вчення про цінності, філософська дисципліна, яка вивчає ціннісне ставлення людини до світу – етичне, естетичне, релігійне та ін. Аксиологічний підхід – ціннісний підхід.

- **АКСІОМА** (грец. *αξίωμα* – значуще, загальноприйняте, безперечне положення) – твердження, яке при побудові теорії приймається за очевидну істину, на якій ґрунтуються інші твердження.

• **АКСІОМАТИЧНИЙ МЕТОД** – спосіб побудови наукової теорії, коли за її основу беруться аксіоми, з яких усі інші твердження цієї теорії виводяться логічним шляхом (доведенням).

• **АКЦИДЕНЦІЯ** (лат. *accidentia* – випадковість) – випадкова, мінлива, тимчасова, неістотна властивість.

• **АЛЬТЕРНАТИВА** (лат. *alternare* – чергую, змінюю) – вибір між двома суперечливими можливостями.

• **АНАЛІТИЧНА ФІЛОСОФІЯ** – напрям у сучасній західній філософії, який зводить філософську діяльність до аналізу мови.

• **АНАЛОГІЯ** (грец. *ἀναλογία* – відповідність, подібність, схожість) – умовивід, у якому на основі схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про їхню можливу схожість за іншими ознаками. А. складає основу моделювання.

• **АНАМНЕЗИС** (грец. *ἀνάμνησις* – пригадування) – термін платонівської філософії, який означає стан людської душі, яка згадує про бачене нею у світі потойбічному.

• **АНИГІЛЯЦІЯ** (лат. *ad* - до і *nihil* - ніщо) – взаємодія елементарних частинок і відповідних античастинок, унаслідок якої вони перетворюються на кванти випромінювання або інші частинки.

• **АНТАГОНІЗМ** (грец. *ανταγωνισμός* – суперечка, боротьба) – одна з форм суперечностей, яка характеризується гострою непримиренною боротьбою ворогуючих сил, тенденцій.

• **АНТЕЇЗМ** – світоглядно-ментальна риса української філософії. Термін походить від давньогрецького міфічного персонажа Антея, що черпав свою життєву силу в постійному зв'язку з матір'ю-землею.

• **АНТИКЛЕРИКАЛІЗМ** (лат. *anti...* – проти і *clericalis* – церковний) – система поглядів і суспільні рухи, спрямовані проти намагань церкви підпорядкувати собі економічне, політичне і духовне життя суспільства.

• **АНТИНО́МІЯ** (грец. *ἀντι-νομία* – суперечність у законі) – суперечність між двома твердженнями, в основі якої не логічні помилки, а обмеженість системи тверджень, з якої вони виводяться. Зустрічаються у філософії (І. Кант) і математиці. Поняття А. близьке до апорії.

• **АНТИТÉТИКА** – метод зведення суперечливих тверджень (тез, антитез), жодному з яких неможливо надати переваги.

• **АНТРОПОГЕНÉЗ** (грец. *άνθρωπος* – людина і *γενεσις* – походження) – процес історико-еволюційного виникнення й розвитку людини як суспільної істоти, діалектично нерозривно пов'язаний з формуванням і розвитком її первісної трудової діяльності, свідомості, мови.

• **АНТРОПОЛОГÍЗМ** (грец. *άνθρωπος* – людина і *λογίζμ* – судження) – філософська концепція, яка всі світоглядні проблеми (що таке світ, суспільство, Бог та ін.) розглядає крізь призму людини. Людина є мірою всіх речей (Протагор).

• **АНТРОПОЛÓГІЯ ФÍЛОСÓФСЬКА** – філософське вчення про людину (Шелер, Гелен, Тейяр де Шарден), яке виводить культуру зі специфіки природи людини.

• **АНТРОПОМОРФÍЗМ** (грец. *άνθρωπος* – людина і *μορφή* – вигляд, форма) – наділення предметів природи, небесних тіл, тварин, а також надприродних істот (духів, богів) зовнішністю і фізичними властивостями людини.

• **АНТРОПОСÓФІЯ** (грец. *άνθρωπος* – людина і *σοφία* – мудрість) – релігійно-містичне вчення, що ставить на місце Бога обожнену людину.

• **АНТРОПОЦЕНТРÍЗМ** (грец. – *άνθρωπος* – людина і лат. *centrum* – осереддя, центр) – філософський принцип, за яким людина вважається центром Всесвіту, найвищою метою всього, що відбувається у світі.

• **АПОЛОГÉТИ** (грец. *ἀπολογία* – захисна промова) – ранньохристиянські письменники III ст. (Юстин, Тертулліан, Оріген), які захищали від критики християнське вчення; захисники певних течій, вчень.

• **АПОРІЯ** (грец. *ἀπορία* – непрохідність, безвихідь) – проблема, що важко піддається вирішенню, пов'язана з суперечністю між даними спостереження і досвідом і їх аналізом у мисленні; суперечність у міркуванні, корені якої перебувають за межами логіки. Відкрив А. Зенон з Елеї (апорії руху – Ахіл і черепаха, простору і часу). Поняття А. близьке за змістом до антиномії.

• **АПОСТЕРІОРИ** (лат. *a posteriori* – з наступного) – філософське поняття, що означає знання, набуте з досвіду.

• **АПРІОРИ** (лат. *a priori* – з попереднього досвіду) – ідеї, форми пізнання, які, на думку деяких мислителів, наявні у свідомості до досвіду, не набуті з досвіду. У філософії Канта категорії проголошуються апріорними формами мислення. Апріоризм близький до концепції вроджених ідей. Протилежним до А. є поняття апостеріорі.

• **АРТЕФАКТ** (лат.) – штучний факт, результат людського творення.

• **АРХЕ** (грец. *ἀρχή* – початок, походження) – термін давньогрецької філософії: 1) відправна точка, початок чого-небудь у просторовому або часовому розумінні; 2) початок як причина чого-небудь.

• **АРХЕТИП** (грец. *ἀρχέτυπον* – початок, *typos* – образ) – первинні, вроджені психічні структури, первинні схеми образів фантазії, що містяться в так званому колективному несвідомому й апріорно формують активність уяви; складають основу загальнолюдської символіки, виявляються у міфах і віруваннях, снах, творах літератури тощо.

• **АСОЦІАЦІЯ** (лат. *associatio* – поєднання) – у психології зв'язок, який утворюється при певних умовах між двома або більше психічними утвореннями (відчуттями, сприйняттями, уявленнями, ідеями тощо); дія цього зв'язку полягає в тому, що з'явлення одного члена асоціації призводить до появи іншого (інших).

- **АТАРА́КСІЯ** (грец. *αταραξία* - спокій, незворушність) – поняття давньогрецької етики про душевний спокій як мету й форму поведінки, до яких повинна прагнути людина.

- **А́ТМАН** (санскр. *ātman*) – дух, душа, активне свідоме начало в індійській ведичній традиції.

- **АТРИБУ́Т** (лат. *attributum* – додане) – невід'ємна властивість речі, субстанції. За Декартом, А. матерії є протяжність, душі – мислення.

- **АТРИБУТІВНІ ВІДНО́ШЕННЯ** – різновид змісту само-сущого буття або субстанції в інтерпретації Арістотеля.

- **АФЕ́КТ** (лат. *affectus* - хвилювання, пристрасть) – сильне короткочасне емоційне переживання.

Б

- **БЕЗКІНЕ́ЧНЕ** – протяжність, кінець якої безперервно віддаляється. Діалектично пов'язане з кінечним, складається з кінечного.

- **БЕЗПЕРЕ́РВНІСТЬ** – зв'язок, стирання граней між розрізненим, дискретним (роздільним), перервним.

- **БРА́ХМАН** (санскр. *brh*, «зростати» та *man* «вірити») – світова душа, духовне абсолютне начало в індійській ведичній філософії.

- **БУТТЯ́** – 1) найзагальніша визначеність речей, з якої розпочинається процес пізнання (Гегель). Перш ніж визначити, якою є річ, відбувається констатація її буття; 2) найзагальніша властивість всього сущого (і матеріальні речі та ідеї, і цінності мають буття й об'єднуються людиною в єдиний світ); 3) об'єктивне існування на противагу фантому, ілюзії.

В

- **ВЕРИФІКА́ЦІЯ** (лат. *verus* - істинний і *facio* - роблю) – у неопозитивізмі операція, за допомогою якої встановлюють осмисленість висловлювання. Полягає у зведенні висловлювань до чуттєвих фактів. Неопозитивісти дійшли висновку, що

релігійні та філософські твердження, на відміну від наукових, не підлягають верифікації. К. Поппер розвинув принцип В. до фальсифікації.

- **ВІДЧУЖЕННЯ** – стан напруги, ворожості щодо суб'єктивного і об'єктивного, духовного і матеріального, розумного і стихійного, особистого і суспільного. У загальному значенні – це відношення між творцем і творінням, яке збунтувалось і живе власним життям, нав'язуючи свою логіку творцю; термін широко вживався в німецькій класичній філософії (Фіхте, Гегель, Фейєрбах) і марксизмі.

- **ВІДЧУТТЯ** – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття.

- **ВІРОГІДНІСТЬ** – форма істинності буття предмета через його безпосередню даність у чуттєвому чи інтелектуальному спогляданні.

- **ВОЛЮНТАРІЗМ** (лат. *voluntaries* – залежність від долі) – течія в метафізиці (і психології), яка в основу світових процесів (і психологічного життя людини) ставить волю як ірраціональне, тобто несвідоме начало. Найвідоміші представники – Шопенгауер, Ніцше, які проголосили основою всіх явищ світу і людського життя волю.

- **ВУЛЬГАРНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ** – течія в матеріалізмі XVIII–XIX ст. (Кабаніс, Бюхнер, Фохт), яка спрощено зводила свідомість людини до фізіологічних процесів. Особливості мислення вони визначили залежно від клімату, їжі та ін.

Г

- **ГЕНЕЗИС** (грец. *Γένεσις* – виникнення, зародження) – поняття, що виражає як момент походження, виникнення предметів і явищ, так і процес їхнього закономірного розвитку.

- **ГЕНЕТИЧНИЙ** (грец. *γενητικός* – походження) метод – метод дослідження явищ на основі аналізу їхнього розвитку.

- **ГЕРМЕНЕВТИКА** (грец. *ἑρμηνευτική* – пояснювати, тлумачити) – філософський метод тлумачення та розуміння феноменів культури, зокрема текстів, їхньої залежності від

контексту культури, у якому вони існують, і від культури суб'єкта, який здійснює інтерпретацію.

- **ГЛОЗОЇЗМ** (грец. *ὄλη* – тут, *ζωή* – життя) – погляд, за яким матерія наділена чуттєвістю, властива різною мірою неживим, живим тілам і людині (Бруно, Спіноза).

- **ГПÓТЕЗА** – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення.

- **ГПОТÉТИКО-ДЕДУКТÍВНИЙ МÉТОД** – спосіб теоретичного дослідження, який передбачає створення системи дедуктивно пов'язаних між собою гіпотез, з яких виводять твердження про емпіричні факти.

- **ГНОСЕОЛÓГІЯ** (грец. *γνώσις* – пізнання і *λόγος* – вчення, наука) – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання.

- **ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПÍЛЬСТВО** – суспільство, у якому існує і постійно розширюється сфера вільного волевиявлення, яке сприяє розкриттю внутрішнього потенціалу людей і досягається через систему інституцій і відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і їхніх об'єднань.

- **ГУМАНÍЗМ** (лат. *humanus* – людський) – у філософському сенсі – ідейний напрям у культурі Відродження, який обстоював право на існування незалежної від релігії світської культури.

Д

- **ДА́О** (кит. *道* - *шлях*) – одне з основних понять китайської філософії, означає першопричину, що породжує речі, дорогу, долю, пустоту.

- **ДЕВІА́НТНА ПОВЕДÍНКА** (від лат. *deviation* – відхилення) – поведінка, яка відхиляється від норми.

- **ДЕЇ́ЗМ** (лат. *Dues* – Бог) – філософське вчення, за яким Бог створив світ, дав першопоштовх і надалі не втручається у справи.

• **ДЕКАДЕНТСТВО** (франц. *decadence*, пізн. лат. *decadentia* – занепад) – загальна назва настроїв безнадії; нейсприйняття життя, індивідуалізму.

• **ДЕКОНСТРУКЦІЯ** – особлива стратегія стосовно тексту, яка включає в себе одночасно і його «деструкцію», і його реконструкцію.

• **ДЕМАГОГІЯ** (грец. *δημαγωγία* – букв. управління народом) – засіб впливу на маси шляхом введення їх в оману нездійсненними обіцянками, популярними гаслами, навмисним викривленням фактів.

• **ДЕМІЎРГ** (грец. *δημιουργός* – ремісник, творець) – в ідеалістичній філософії творче начало, творець Всесвіту, у теології – Бог.

• **ДЕМОКРАТІЯ** (грец. *δημοκρατία* – народовладдя) – форма державного устрою, що характеризується наявністю представницьких установ і участю народу в управлінні державою.

• **ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ** – верховенство, незалежність, повнота, загальність і винятковість влади держави, що ґрунтується на принципі права.

• **ДЕТЕРМІНІЗМ** (лат. *determinans* – той, що визначає, обмежує) – пояснення явищ на основі причинної зумовленості. Принцип Д. є провідним у науці та матеріалістичній філософії.

• **ДЕФІНІЦІЯ** (лат. *definitio* – визначаю) – визначення поняття через підведення під більш широке (родове) поняття і зазначення видових особливостей. Наприклад, «береза – дерево з білою корою».

• **ДИЛЕМА** (грец. *δί-λημμα* – подвійний засновок) – судження за принципом або...або.

• **ДИСКРЕТНІСТЬ** (лат. *discretus* – перервність) – розподільність, перервність.

• **ДІСКУРС** (лат. *discursus* – міркування, доказ) – поняття, яке означає промову, виступ, міркування.

- **ДИСКУРСІВНИЙ** (лат. *discursus* – міркування, доказ, аргумент) – той, що здійснюється шляхом логічних міркувань, розсудковий, опосередкований.

- **ДИХОТ́ОМІЯ** (грец. *διχотоμία* – поділ надвоє) – тип поділу понять, коли виділяються два видових поняття, причому до змісту одного з них включено ознаку, яка є запереченням відповідної ознаки іншого поняття.

- **ДІАЛÉКТИКА** (грец. *διαλεκτική* – мистецтво вести бесіду) – один з методів філософії, за яким будь-яке явище перебуває в зміні, розвитку в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей (Геракліт, Гегель, Маркс). Основні ідеї Д., за Гегелем: перехід кількісних змін у якісні, взаємопроникнення протилежностей і заперечення заперечення.

- **ДІАЛЕКТІ́ЧНИЙ МАТЕРІАЛІ́ЗМ** – термін, яким позначалась філософія К. Маркса в радянському марксизмі. Діалектика Гегеля була ідеалістичною, а матеріалізм Фейєрбаха був недіалектичним (метафізичним). Маркс поєднав матеріалізм і діалектику.

- **ДІАЛÓГ** (грец. *Διάλογος* – розмова, бесіда) – форма мовномислительної комунікації, у якій схрещуються два чи більше різноспрямованих потоки думок з метою з'ясувати спільні точки взаємопорозуміння та окреслити їхні розбіжності.

- **ДОГМАТІ́ЗМ** (грец. *δόγμα* – думка, вчення, положення) – спосіб засвоєння і застосування знань, у якому те чи інше вчення або положення сприймається як закінчена, вічна істина, як догма. Догматизмові властиві некритичне беззмістовне мислення за шаблонами, оперування готовими, раз назавжди виробленими формулами.

- **ДÓСВІД** – сукупність переживань людини. Виділяють зовнішній досвід, зумовлений відносинами з іншими людьми чи речами світу, і внутрішній, в основі якого саморефлексія, роздуми.

- **ДУАЛІ́ЗМ** (лат. *dualis* – двоякий) – світогляд, який вихідними вважає два рівноправні та протилежні начала (матерію і дух, світле і темне).

- **ДУХ** – ідеальне начало (принцип) на противагу природі як матеріальному началу. У людині розрізняють тіло (матеріальне), душу (сукупність психічних процесів) і дух – настанову на всезагальне – моральні, релігійні та правові цінності, естетичні ідеали, світоглядні істини.

- **ДУША** – термін, яким позначається психіка, внутрішній світ людини. Душа в релігії розглядається як нематеріальна потойбічна безсмертна сила, що тимчасово перебуває в тілі і ніби є основою, джерелом психічних явищ. У новоєвропейській філософії термін «душа» став вживатися для визначення внутрішнього світу людини, її самосвідомості.

Е

- **ЕВДЕМОНІЗМ** (грец. *ευδαιμονία* – щастя) – античний принцип життерозуміння, пізніше в етиці – принцип тлумачення й обґрунтування моралі, за яким щастя (блаженство) є найвищою метою життя.

- **ЕВОЛЮЦІЯ** (лат. *evolutio* – розгортання) – поступовий розвиток предмета. У широкому розумінні, частіше у природознавстві, термін «еволюція» застосовують для визначення змін, розвитку взагалі й позначають ним не лише кількість зміни, а й весь процес розвитку в цілому.

- **ЕВРІСТИКА** (грец. *εὕρισκο* – нахожу) – наукова дисципліна, яка досліджує процес творчості й намагається віднайти його закономірності.

- **ЕГАЛІТАРИЗМ** (франц. *egalite* – рівність) – різновид утопічного соціалізму, що обстоює принцип зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками і організацію виробництва на основі індивідуального господарства.

- **ЕГОЦЕНТРИЗМ** (лат. *ego* – я і *centrum* – осереддя, центр): 1) філософський та етичний принцип, за яким індивід, особистість вважається центром Всесвіту; 2) негативна, хвороблива риса характеру, яка проявляється в крайньому індивідуалізмі, егоїзмі.

- **ЕЙДОС** (грец. *εἶδος* – вигляд, образ) – термін давньогрецької філософії. Платон використовував його в різноманітних значеннях, зокрема як синонім терміну «ідея», що розглядався як ідеальний прообраз речі. Аристотель використовував ейдос у значенні форми, що виступає в єдності з матерією.

- **ЕКЗИСТЕНЦІЯ** (лат. *existentia* – існування) – основна категорія екзистенціалізму, яка позначає внутрішнє буття людини, те непізнаване, ірраціональне в людському «Я», внаслідок чого людина є конкретно неповторною особистістю. Вперше термін «екзистенція» застосував датський філософ С. К'єркегор.

- **ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ** (лат. *existentia* – існування) – суб'єктивістське вчення, у якому вихідні значення суцього (що таке річ, просторовість, часовість, інша людина та ін.) виводяться з існування (екзистенції) людини.

- **ЕКЛЕКТІЗМ, ЕКЛÉКТИКА** (грец. *ἐκλέγω* – той, що вибирає) – поєднання в одному вченні несумісних, часто суперечливих елементів. Е. свідчить про кризу в духовному розвитку, відсутність довершеної системи, яка б пододала ці суперечності.

- **ЕЛЕАТИ** – представники давньогрецької філософської школи VI–V ст. до н. е., яка протиставляла мислення чуттєвому сприйняттю, висунула вчення про ілюзорність всіх помітних змін і відмінностей між речами, про незмінну сутність справжнього буття. Виникла в м. Елеї.

- **ЕЛЕМЕНТ** – прийнятий у даній системі найпростіший компонент (атом, слово, норма і т. ін.). Взаємозв'язок елементів називається структурою. У сучасній науці на зміну дослідженню одноканальних причинних зв'язків приходять багатоканальний (системний або системно-структурний) метод, який допомагає найповніше відтворити всі зв'язки елементів.

- **ЕМАНАЦІЯ** (лат. *emanatio* – витікання) – у вченні неоплатоніків «випромінювання» вищими формами буття нижчих.

• **ЕМПІРІЗМ** (грец. *ἐμπειρία* – досвід) – філософський напрям, який основою пізнання вважає чуттєвий досвід (емпірію).

• **ЕНТЕЛÉХІЯ** (грец. *ἐντέλεια* – здійсненість) – у філософії Аристотеля внутрішня мета руху, закладена в прихованому вигляді в кожному бутті до його здійснення; діяльне, формуюче начало.

• **ЕНЦИКЛОПЕДІСТИ** – французькі мислителі-просвітники (Дідро, Даламбер, Монтеск'є, Вольтер, Руссо та ін.), які брали участь у виданні «Енциклопедії» – першого твору, що систематизував наукове знання того часу.

• **ЕПІСТЕМОЛÓГІЯ** (грец. *ἐπιστήμη* – теорія пізнання) – частина філософії, що вивчає загальні риси процесу пізнання та результат знання, його основи і межі, достовірність і недостовірність. Вживається переважно як вчення про наукове пізнання.

• **ЕПÓХА** (грец. *ἐποχή* – зупинка, затримка) – якісно своєрідний відносно тривалий період історії, що виділяється на основі певних об'єктивних ознак.

• **ЕСХАТОЛÓГІЯ** (грец. *ἔσχατον* – останній) – вчення про кінцеву долю людства і світу; складова частина будь-якої релігії.

• **ЕТАТІЗМ** (франц. *etatisme* від *etat* – держава) – активне втручання держави в економічну, політичну, духовну та інші сфери суспільства.

Є

• **ЄВГÉНІКА** (грец. *εὐγενής* – родовитий, знатний) – термін, який вживається для позначення напрямку в генетиці людини, що ставить завдання поліпшення біологічних властивостей людини.

З

• **ЗАПЕРÉЧЕННЯ** – один з основних принципів діалектики Гегеля, який полягає в тому, що друге заперечення (синтез) знімає протилежності тези і антитези (ця подія і випадкова, і не випадкова).

- **ЗМІСТ** – категорія філософії; те, що підлягає «формуванню» – елементи (складові) певної системи (форми). У процесі пізнання відбувається формалізація змісту (переведення його в графіки, формули).

- **ЗНАК** – предмет, який для людини заміщує інший предмет. Завдяки знакам отримується, зберігається і передається інформація.

- **ЗНАЧЕННЯ** – зміст, пов'язаний з певними ознаками, зокрема з мовними виразами.

- **ЗНЯТТЯ** – одна з центральних категорій філософії Г. В. Ф. Гегеля, яка означає одночасно знищення і збереження чогось.

I

- **ІДЕАЛ** (франц. *idea* – поняття, уявлення) – взірць досконалості, який є орієнтиром діяльності людини.

- **ІДЕАЛІЗАЦІЯ** – один з методів наукового пізнання, який полягає в абсолютизації певних властивостей предметів і перетворенні їх в ідеальні об'єкти, наприклад абсолютно чорне тіло тощо.

- **ІДЕАЛІЗМ** (грец. *ἰδέα* – вигляд, першообраз) – напрям у філософії, який первинним вважає ідеальне начало – Бога, дух, розум тощо. За І., духовна субстанція є творцем світу. Відрізняють об'єктивний (Платон, Гегель) і суб'єктивний (Берклі, Мах) ідеалізми.

- **ІДЕАЛЬНЕ** – протилежне матеріальному. До сфери ідеального належать поняття, цінності, ідеї, Бог. Матеріальні речі характеризуються речовинністю, просторовістю, часовістю, причинністю; ідеальне позбавлене цих рис. Відношення між ідеальними предметами засновано на логічності.

- **ІДЕОЛОГІЯ** (від грец. *ἰδέα* та *λόγος* – вчення, наука) – сукупність поглядів нації, класу, суспільної групи на їхнє місце у світі, на розвиток історії та ін. І. подібна світській релігії, вона цементує соціальну одиницю, підносить її у власних очах.

• **ІДЕЯ** (грец. *ἰδέα* – вигляд, образ, начало) – форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення.

• **ІЛЮЗІЯ** (лат. *illusio* – обман, помилка): 1) викривлене, хибне сприймання дійсності; 2) необґрунтована надія, нездійсненна мрія. Джерелом соціальних ілюзій є відсутність наукового розуміння суспільства та його законів, а також ущербність людського буття і свідомості.

• **ІМАНЕНТНИЙ** (лат. *immanens* – властивий, притаманний чомусь) – внутрішньо притаманний предметам або явищам, той, що впливає з їхньої природи; напрям у філософії, який проголошує об'єктивний світ іманентним (внутрішнім) змістом свідомості суб'єкта.

• **ІМПЕРАТИВ** (лат. *imperativus* – владний, наказовий) – вимога, наказ, закон. В І. Канта – загальнозначуща моральна вимога на противагу особистому принципу (максимі).

• **ІНДЕТЕРМІНІЗМ** (лат. *in* – не) – заперечення детермінізму, причинності.

• **ІНДИВІДУАЛІЗМ** (франц. *individualisme*, від лат. *individuum* – неподільне) – тип світогляду, сутність якого є абсолютизація позиції окремого індивіда в його протиставленні суспільству.

• **ІНСТІНКТ** (лат. *instinctus* – спонука, потяг) – багатоступеневий комплекс поведінкових актів організму, створений у результаті тривалої еволюції та спрямований на забезпечення життєвих функцій, самого існування кожної істоти і виду в цілому.

• **ІНСТРУМЕНТАЛІЗМ** (лат. *instrumentum* – знаряддя) – різновид прагматизму, прибічники якого вважають свідомість (за Дьюї, інтелект) одним із засобів пристосування до мінливих умов середовища, а тому логічні поняття, ідеї, наукові закони, теорії – лише інструменти (звідси й назва), знаряддя, «ключі до ситуації», «плани дії».

• **ІНТЕГРАЦІЯ** (лат. *integratio* – відновлення) – момент розвитку, який полягає в поєднанні розрізненого в ціле.

• **ІНТЕЛІГІБЕЛЬНИЙ** (лат. *intelligibilis* – пізнаваний, мислимий) – той, що досягається тільки розумом, мисленням.

• **ІНТЕНЦІЯ** (лат. *intentio* – стремління) – безпосередня спрямованість акту свідомості на певний предмет. Наприклад, у сприйманні – дерево, будинок, у міркуванні – числа, у фантазії – русалки і т. ін.

• **ІНТЕРСУБ'ЄКТІВНИЙ** (лат. *inter* – між і *суб'єкт*) – такий, що існує лише в межах взаємодії суб'єктів. Інтерсуб'єктивними є, наприклад, моральні чи правові норми: вони не суб'єктивні і не об'єктивні.

• **ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНИЙ** – термін, який вживається і як засіб аналізу літературного тексту, і як засіб визначення світо- і самовідчуття сучасної людини, яке отримало назву *постмодерністської чуттєвості*.

• **ІНТРОСПЕКЦІЯ** (лат. *introspectare* – дивитися в середину) – спостереження за перебігом власних психічних процесів. Один з допоміжних методів пізнання в психології.

• **ІНТУЇТИВІЗМ** – течія у філософії, яка абсолютизує роль інтуїції в пізнанні (Шопенгауер, Бергсон).

• **ІНТУЇЦІЯ** (лат. *intueri* – уважно дивлюсь) – безпосереднє схоплення сутності предмета. В основі І. вроджена здатність (талановитість), тривалий досвід, які допомагають досягнути сутність явища, опускаючи опосередковані ланки.

• **ІПОСТАСЬ** (грец. *ὑπό-στυσις* – ущільнення, основа, сутність) – термін античної філософії, вперше вжитий у значенні одиничного реального буття. У патристиці «іпостась» розуміється в значенні «індивідуальна субстанція», «перша сутність». У ХІХ-ХХ ст. спостерігається тенденція до витлумачення І. як певного особистого і загальнолюдського начала з метою вийти за межі «атомарної» концепції індивіда до поняття особистості як свободи по відношенню до природи.

• **ІРРАЦІОНАЛІЗМ** (лат. *irrationalis* – нерозумний, несвідомий) – вчення, за яким основою світу є щось нерозумне (воля, інстинкт), а джерелом пізнання інтуїція, почуття тощо.

- **ІСНУВАННЯ** – 1) синонім буття; 2) буття, у якому виявляється сутність (не просто бути, а існувати); 3) центральне поняття філософії екзистенціалізму.

- **ІСТИНА** – адекватне відтворення дійсності в пізнанні, відповідність знання дійсному стану речей (див. Конвенціоналізм і Прагматизм). Гегель вважав, що І. є системою знання, яка постійно перебуває в розвитку. Звідси поняття абсолютної (повної) і відносної (неповної) істини. Інші філософи не сприймають цієї концепції істини.

- **ІСТОРІЗМ** – принцип пізнання, за яким будь-яке явище слід розглядати в розвитку. І. почав активно пробиватися в науку після Дарвіна.

- **ІСТОРІЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ** – соціальна концепція марксизму, за якою історичний розвиток суспільства визначається економічними факторами. Взаємодія продуктивних сил і виробничих відносин, за Марксом, визначає основні етапи (формації) історії людства – первісний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і майбутній комунізм. Претендує на роль єдино наукової теорії суспільства.

- **ІСТОРІЧНОГО КОЛОВОРÓТУ ТЕО́РІЯ** – історичні концепції О. Шпенглера, А. Тойнбі та ін., за якими існують окремі ізольовані культури (єгипетська, вавилонська, китайська, індійська, греко-римська, західноєвропейська та ін.), що розвиваються за циклом – дитинство, юність, зрілість, старість і занепад.

- **ІСТО́РІЯ ФІЛОСО́ФІЇ** – галузь філософських знань, предметом яких є закономірності та особливості пізнання відносин людини і світу на різних етапах розвитку філософії.

К

- **КАНО́Н** (грец. *κανών* – правило, норма) – у мистецтві – сукупність твердо встановлених норм, правил і принципів художньої творчості. Каноном називають також твори, які є нормативним зразком.

- **КАРТЕЗІА́НСТВО** – напрям у філософії в XVII-XVIII ст., теоретичною основою якого було вчення Декарта (латинізоване

ім'я – Картезіус), що обстоювало раціоналізм у теорії пізнання та механістичний матеріалізм у поясненні явищ природи.

- **КАТЕГОРІЧНИЙ ІМПЕРАТИВ** (лат. *imperativus* - наказовий) – безумовний моральний обов'язок, веління. Термін, запроваджений Кантом. Суть його Кант формулював так: поведься так, щоб правила твоєї поведінки могли стати законом для діяльності всіх людей.

- **КАТЕГОРІЇ** (грец. *κατηγορία* – твердження; основна й загальна ознака) – загальні структури або властивості суцього – речей, процесів, живого, ідеальних предметів (всього, що утворює світ; загальні форми мислення).

- **КАУЗАЛЬНІСТЬ** (лат. *causa* – причина) – те саме, що і причинність.

- **КІЛЬКІСТЬ** – число, величина, чисельна визначеність; відмінність речей однієї якості (вага, довжина) або міра сукупності речей однієї якості. За Гегелем, К. на певному етапі переростає в якість.

- **КЛЕРИКАЛІЗМ** (лат. *clericalis* – церковний) – політичний напрям у західних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духівництва в державі та в житті суспільства.

- **КОМУНІКАЦІЯ** (лат. *communicatio*, від *communico* – раджуся, спілкуюся) – спілкування, зв'язок.

- **КОНВЕНЦІОНАЛІЗМ** (лат. *conventio* – угода, договір) – філософський напрям, за яким наукові теорії та поняття є наслідком довільної угоди (конвенції) між ученими, укладеної за принципом «зручності», «економії мислення».

- **КОНЕЧНЕ** – філософська категорія, яка характеризує обмеженість речей і процесів; протяжність, яка почалась і закінчилась. Конечне діалектично пов'язано з безкінечним: містить безкінечність (його можна ділити до безкінечності) і, навпаки, безкінечне складається з кінцевого.

- **КОНТЕКСТ** (лат. *contextus* – сплетіння, зв'язок) – форма семантичної з'єднаності елементів тексту, а також позатекстових

сміслових відношень, що утворюються в процесі духовної та практичної діяльності людини.

- **КОНФОРМІЗМ** (лат. *conformis* – подібний, відповідний) – пасивне пристосовницьке прийняття готових стандартів у поведінці, безапеляційне визнання існуючих порядків, норм і правил співжиття.

- **КОНЦЕПТУАЛІЗМ** (лат. *conceptus* – думка, поняття) – напрям у середньовічній філософії, представники якого доводили, що загальні поняття реально не існують ані до речей, ані в самих речах, а є лише особливими формами пізнання дійсності.

- **КОСМОПОЛІТІЗМ** – вчення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

- **КРЕАТІВНИЙ** (лат. *creatio* – створення) – творчий, здібний до творчості.

- **КРЕАЦІОНІЗМ** (лат. *creatio* – творення) – вчення, що пояснює походження і різноманітність світу божественним творчим актом.

- **КРИТЕРІЙ** (грец. *κρίτηριον* – засіб судження) – мірило достовірності людських знань, їхньої відповідності об'єктивній дійсності.

- **КУЛЬТУ́РА** – увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

Л

- **ЛІБЕРАЛІЗМ** (лат. *liberalis* – вільний) – вільнодумство, переконання, що виступають проти традицій, звичаїв і догм. У політиці Л. протистоїть консерватизму, в економіці виступає за вільну конкуренцію проти втручання держави. Підкреслює цінність особистості.

• **ЛІНГВІСТІЧНА ФІЛОСОФІЯ** – напрям у сучасній філософії, який вважає головним завданням аналіз буденної мови (Райл, Остін, пізній Вітгенштейн).

• **ЛОГОС** (грец. *λόγος* – поняття, думка, розум) – у давньогрецькій філософії – світовий розум, закон (Геракліт); у неоплатоніків і гностиків – думка і слово Бога.

• **ЛОГОЦЕНТРИЗМ** – поняття Ж. Дерріди, яке означає західну інтелектуальну традицію, що прагне у всьому знайти порядок і смисл, відшукати першопричину або просто нав'язати смисл і впорядкованість усьому, на що спрямовується думка людини.

М

• **МАЄВТИКА** (повивальна майстерність) – пізнавальний метод, що його виробив Сократ, який порівнював свою діяльність, що допомагає народженню істини, з мистецтвом повитухи (акушерки).

• **МАКСИМА** (лат. *maxima* – основне правило, принцип) – узагальнююче правило, зразок.

• **МАРКСИЗМ** – ідеологічна течія, яка охоплює філософію, політичну економію і «теорію» революційного перетворення буржуазного суспільства в соціалістичне і комуністичне (т. зв. науковий соціалізм).

• **МАТЕРІАЛІЗМ** (від лат. *materialis* – речовинний) – напрям в історичному розвитку філософії, який вважає матерію першоосновою всього суцього, намагається пояснити всі явища і процеси через матеріальні причини. Протистоїть ідеалізму і релігії. М. був притаманний давньогрецьким філософам (Демокріт), Просвітництву XVII–XVIII ст. (Дідро, Ламетрі), Марксу.

• **МАТЕРІЯ** – філософська категорія, протилежна ідеї, ідеальному. Матеріальність речей чи процесів визначається їхньою речовинністю, просторово-часовим буттям, причинними зв'язками з іншими речами і процесами. У деяких філософських системах М. як неживе протиставляється живому.

• **МЕТАФІЗИКА** (грец. *τὰ μετὰ τὰ φυσικά* – «після фізики») – уможлядне вчення про найзагальніші види буття – світ, Бога й душу.

• **МÉТОД** (грец. *μέθοδος* – шлях дослідження чи спосіб пізнання) – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які сприяють вирішенню теоретичних чи практичних проблем.

• **МЕТОДОЛÓГІЯ** (від *μέθοδος* і грец. *λόγος* – вчення):
1) вчення про методи пізнання та перетворення дійсності;
2) сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в якійсь науці.

• **МЕХАНІЦІЗМ** – спрощений підхід до складних біологічних і соціальних явищ, який намагається зрозуміти їх на основі законів механіки. Властивий мислителям XVII–XVIII ст.

• **МІСЛЕННЯ** – активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять.

• **МІРА** – філософська категорія, яка відображує співвідношення, гармонію кількісних і якісних ознак предмета. М. – це протяжність (інтервал) кількісних змін, у межах якої якість залишається незмінною. Бути в мірі означає не виходити за межі, не переходити в іншу якість.

• **МІСТИЦІЗМ** (грец. *μυστικός* – таємничий, таємні обряди, таїнство) – релігійно-філософський світогляд, який вважає можливим осягнення божественного (трансцендентного, надприродного) буття шляхом відходу від світу і занурення в глибини власної свідомості, віра в можливість безпосереднього спілкування з Богом через злиття з ним власної свідомості. Характерний для багатьох релігійних культів, філософських вчень (Беме, Сведенберг та ін.).

• **МÓВА** – спеціалізована, інформаційно-знакова діяльність із вираження думки, мислення, свідомості (сукупність знаків, які мають значення та поєднані певною групою правил).

• **МОДЕРНІЗМ** (франц. *modernisme*, від *moderne* – новітній, сучасний) – 1) загальна назва формалістичних течій у мистецтві ХХ ст., яким притаманні заперечення реалізму, утвердження суб'єктивного в художній творчості, відмова від спадщини художньої класики; 2) церковно-богословські напрями в сучасних релігіях, які прагнуть пристосувати ідеологію, культуру, організаційну структуру церкви до існуючих соціально-економічних цінностей і духовних умов життя суспільства.

• **МО́ДУС** (лат. *modus* – міра, спосіб) – властивість предмета, притаманна йому лише в деяких станах, на відміну від атрибута – невід'ємної властивості предмета у всіх його станах.

• **МОНА́ДА** (грец. *μονάδα* – одиниця, неподільне) – основне поняття філософської системи Г. В. Лейбніца. Найпростіша, неподільна духовна єдність, першопочаток, основа явищ.

• **МОНІ́ЗМ** (грец. *μόνος* – один, єдиний) – протилежний дуалізові і плюралізові філософський принцип пояснення різноманітності світу як прояву єдиного начала – матерії або духу.

• **МУ́ДРІСТЬ** – позатеоретична форма світоглядного філософського осмислення дійсності і вирішення практичних питань на основі життєвого досвіду і розуму.

Н

• **НАРАТІ́В** – специфічний спосіб осмислення світу як особливої форми існування людини, як властивого лише їй модусу буття.

• **НАРО́ДНИЙ СУВЕРЕНІ́ТЕТ** – концентрована єдність повноважень і правочинності, сили і права, які поширюються на все населення і всю країну і визначають зміст законів і порядок суспільного буття.

• **НАТУРАЛІ́ЗМ** – філософський напрям, який вважає природу універсальним принципом усього суцього.

• **НАТУРФІЛОСÓФІЯ** (лат. *natura* – природа і *філософія*) – система умоглядних і часом фантастичних уявлень про природу,

що розробляється у філософських вченнях переважно в епоху Відродження і Нового часу.

- **НАЦІЯ** – духовно-соціальний різновид стійкої людської спільності, що склалась історично на певній території і характеризується глибоким внутрішнім відчуттям, самоусвідомленням власної належності до певної етнічної групи та спільністю мови, культури, побуту й звичаїв, історичних переживань, психічного складу, антропологічних особливостей, економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей, території («життєвого простору»).

- **НЕОПЛАТОНІЗМ** – напрям античної філософії, який систематизував учення Платона, поєднавши їх з ідеями Аристотеля щодо єдиного абсолюту та ієрархічної будови буття.

- **НЕОПОЗИТИВІЗМ** – один з основних напрямів західно-європейської філософії ХХ ст. Сформувався на основі вихідних принципів позитивізму та емпіріокритицизму.

- **НЕСВІДОМЕ** – певний рівень психічного відображення дійсності, який характеризується мимовольністю виникнення і перебігу, відсутністю свідомого контролю й регулювання.

- **НИГІЛІЗМ** (лат. *nihil* – ніщо, нічого) – заперечення загальноприйнятих цінностей: ідеалів, моральних норм, культури, традицій.

- **НОМІНАЛІЗМ** (лат. *nomen* – ім'я) – філософське вчення, що заперечує онтологічне значення універсалій (загальних понять), стверджуючи, що універсалії існують не в дійсності, а тільки в мисленні.

- **НОНКОНФОРМІЗМ** (лат. *non* – ні і *conformis* – подібний, відповідний) – прагнення будь-якою ціною суперечити думці більшості і діяти протилежним чином, не рахуючись ні з чим.

- **НОУМЕН** (грец. *νοούμενον* – осягнуте розумом) – термін, який означає те, що осягається розумом, на противагу даному в чуттях (феномен). У Канта «ноумен» – проблематичне поняття, що не містить логічної суперечності, але об'єктивну реальність якого аж ніяк не можна пізнати без допомоги чуттів.

- **НУС** (грец. *νοῦς* – думка, розум) – одне з основних понять давньогрецької філософії, що означало узагальнення всіх актів свідомості й мислення, усіх смислових, розумових і мислительних закономірностей, що їм підпорядковані космос і людина. Поняття Н. найповніше розкрито у філософії Анаксагора.

О

- **ОБ'ЄКТ** – те, що пізнається (природа, суспільство, людина тощо).

- **ОБ'ЄКТИВАЦІЯ** – перетворення суб'єктивного (властивостей, притаманних суб'єкту) на об'єктивне (на властивості об'єкта), що відбувається в процесі суспільної практики.

- **ОБ'ЄКТІВНИЙ ІДЕАЛІЗМ** – філософська система, за якою першоосновою світу є духовна субстанція. Ця субстанція існує об'єктивно, тобто незалежно від суб'єкта. Представниками О.і. є Платон, Гегель, неотомісти.

- **ОБ'ЄКТІВНІСТЬ** – відтворення об'єкта за його власною мірою (вимірювання твердості, теплоти об'єкта тощо за певними еталонами). Характеризує відношення суб'єкта до об'єкта.

- **ОБРАЗ** – форма і продукт суб'єктивного, ідеального відображення об'єктивної дійсності та свідомості людини.

- **ОНТОЛОГІЯ** (грец. *ὄντος* – суще і *λόγος* – вчення) філософське вчення про першооснови буття.

- **ОПЕРАЦІОНАЛІЗМ** – вчення, за яким значення поняття зводиться до сукупності операцій, за допомогою яких воно було сформоване. Автор його професор Гарвардського університету Персі Вільям Бріджмен.

- **ОПИС** – етап наукового пізнання, який полягає у фіксації даних експерименту, спостереження мовою науки. Розрізняють емпіричний і теоретичний (наприклад математичний) опис явищ.

- **ОПРЕДМЕТНЕННЯ І РОЗПРЕДМЕТНЕННЯ СУТНІСНИХ СИЛ ЛЮДИНИ** – терміни, якими визначаються характерні особливості предметної діяльності. Під *опредметненням* розуміють перетворення людських здібностей і

сил на форму предмета, а під *розпредметненням* – перехід об'єктивного предмета в культурно-діяльні здатності суб'єкта.

- **ОЦІНКА** – ставлення людини (суспільства) до суспільних норм і цінностей, яке полягає у схваленні чи осудженні їх, а також у субординації їх за важливістю.

- **ОЧЕВІДНІСТЬ** – вихідний принцип деяких філософських систем (Декарт, Гуссерль), який полягає в прийнятті певних істин за безумовні та безсумнівні, побудові на них усієї системи філософії. За Гегелем, будь-яке знання є безпосереднім (очевидним) і опосередкованим.

II

- **ПАНЛОГІЗМ** (грец. *παν* – усе і *λόγος* – слово, думка, розум) – філософський принцип, за яким дійсність тлумачиться як логічне вираження ідеї, саморозкриття спекулятивного поняття, як мисляча себе субстанція, розум, що «сам себе пізнає» (Г. Гегель).

- **ПАНПСИХІЗМ** (грец. *παν* – усе і *ψυχή*) – філософське вчення, яке проголошує психіку, душу загальною властивістю природи. Панпсихізм багато в чому схожий з гілозоїзмом.

- **ПАНТЕЇЗМ** (грец. *παν* і *θεός* Бог) – філософське й релігійне вчення про присутність Бога в естві самої природи, ототожнення Бога з природою, розчинення Бога в природі, або, навпаки, природи в Богові.

- **ПАРАДІГМА** (грец. *παράδειγμα* – приклад, взірець) – поняття, яке використовували в історії філософії і культури для характеристики примату ідеального над матеріальним.

- **ПАРАЛОГІЗМ** – логічна помилка, яка несвідомо, ненавмисно припускається в процесі суперечки.

- **ПАТРІСТИКА** (лат. *pater* – батько) – сукупність філософських доктрин християнських мислителів (отців церкви) II-VII ст.

- **ПЕРВІННІ ЯКОСТІ** – за вченням матеріалістів XVII-XVIII ст. (Гоббса, Локка), якості, що притаманні самим речам і можуть бути описані механікою (протяжність, величина, фігура).

• **ПЕРЕРВНІСТЬ** (дискретність) – категорія діалектики, що характеризує квантовість, дрібність, порційність просторово-часових параметрів речей, фізичних сил.

• **ПЕРИПАТÉTИКИ** – учні та послідовники Арістотеля. Назва походить від звички мислителя викладати своє вчення під час прогулянки в саду.

• **ПЕРСОНАЛІЗМ** (лат. *personalis* – особистий) – релігійно філософська течія, яка вищою реальністю і цінністю вважає персону – людину, Бога (американські представники Боун, Хокінг, французькі – Муньє, Лакруа). Світ – сукупність духовних персон (на зразок монад Лейбніца).

• **ПЕРЦЕПЦІЯ** (лат. *perceptio* – сприймання) – чуттєве сприйняття предметів. Г. В. Лейбніц розрізняв перцепцію як просте, безпосереднє уявлення про зовнішній світ і аперцепцію як вищу форму пізнавальної діяльності, пов'язану з самосвідомістю.

• **ПІДСВІДОМЕ** – одне з основних понять психоаналізу Фрейда, яким позначають психічні процеси, що виникають і протікають поза свідомим контролем. Проявляється в снах, обмовках та ін.

• **ПІЗНАННЯ** – процес цілеспрямованого відтворення людиною дійсності в абстрактних образах (поняттях, концепціях, теоріях). Пов'язане з практичною діяльністю і зумовлене суспільним буттям людини.

• **ПІФАГОРЕЇЗМ** – напрям у давньогрецькій філософії, який абсолютизував та обожнював поняття числа і проголошував його першоосновою світу і сутністю речей.

• **ПЛЮРАЛІЗМ** (лат. *pluralis* – множинний) – філософські вчення, які визначають множинність субстанцій (Демокрит, Лейбніц); вчення, які визначають множинність поглядів на світ, істин. Характерний для соціологічних течій Заходу.

• **ПОЗИТИВІЗМ** (франц. *positivisme* – умовний, позитивний, побудований на думці) – філософський напрям, який єдиним джерелом істинного знання проголошує емпіричний досвід, заперечуючи пізнавальну цінність філософських знань, теоретичного мислення.

• **ПОСТПОЗИТИВІЗМ** (лат. *post* – після і *позитивізм*) – течія в сучасній західній філософії науки, що склалася в 60–70-х рр. ХХ ст. як спроба подолати деякі найбільш одіозні недоліки неопозитивізму.

• **ПОСТУЛАТ** (лат. *postulatum* – вимога) – вихідне твердження, яке при побудові теорії приймається без доведення. Те саме, що й аксіома.

• **ПРАВОВА́ ДЕРЖА́ВА** – держава, у якій панує право, метою якої є утвердження правової реформи і правового характеру взаємовідносин (взаємних прав і обов'язків) між публічною владою та підвладними структурами як суб'єктами права, визнання і надійне гарантування формальної рівності та свободи всіх індивідів, прав і свобод людини і громадянина.

• **ПРАВОВА́ РІВНІСТЬ** – рівність вільних і незалежних суб'єктів права за загальним для всіх масштабом, єдиною нормою та рівною мірою.

• **ПРАВОВІЙ ЗАКОН** – адекватне вираження права в його офіційному визнанні, загальнообов'язковості, визначеності й конкретності.

• **ПРАВОСВІДО́МІСТЬ** – міра усвідомлення особою правових норм, правил, що діють у конкретному суспільному середовищі.

• **ПРАГМАТИ́ЗМ** (грец. *πράγμα* – справа, дія) – філософська течія, яка зводить сутність понять, ідей, теорій до практичних операцій підкорення навколишнього середовища і розглядає практичну ефективність ідей як критерій їхньої істинності.

• **ПРАКСЕОЛО́ГІЯ** – наукова дисципліна, що вивчає умови і методи ефективної практичної діяльності.

• **ПРА́КТИКА** – цілеспрямована предметна діяльність людини щодо перетворення світу. Практична діяльність – спосіб існування людини (за К. Марксом).

• **ПРЕЦЕДЕ́НТ** (лат. *praecedens* – попередній) – випадок, який стався раніше і тепер служить прикладом для наступних випадків подібного роду.

• **ПРИНЦИП** (лат. *principium* – начало, основа) – 1) первоначало, те, що лежить в основі певної сукупності фактів, теорії, науки; 2) внутрішнє переконання людини.

• **ПРИЧИННІСТЬ** (каузальність) – взаємовідношення речей і процесів матеріального світу, при якому одні (причини) породжують інші (наслідок). П. – основний принцип наукового пояснення світу, протистоїть диву (у релігії) – явищу, яке не має природних причин. В історії філософії Юм і Кант, а також неопозитивісти заперечують об'єктивність П., зводять її до суб'єктивної форми упорядкування досвіду.

• **ПРОБЛЕМА** – форма знання, змістом якої є те, що не пізнано людиною, але потребує свого пізнання.

• **ПРОВІДЕНЦІАЛІЗМ** (лат. *providentia* – передбачення, провидіння) – тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

• **ПРОГРЭС** – зміни явищ у природі чи суспільстві від нижчого до вищого, від простого до складного.

• **ПРОСВІТНІЦТВО** – ідеологія молодого буржуазії XVIII ст., яка продовжувала гуманістичні традиції Відродження. Представники Локк, Вольтер, Монтеск'є, Дідро, Руссо та ін.

• **ПРОСТІР** – одна з основних ознак матеріальності речей; форма існування матерії, що фіксує їхню протяжність і порядок розташування. Субстанційна концепція простору і часу (Ньютон) визнає можливість існування їх без матерії, реляційна (Лейбніц, Ейнштейн) вважає, що простір і час є характеристиками матерії, які без неї не існують. Простір взаємопов'язаний з часом, визначається через час і навпаки. Якісно відмінним структурним рівням матерії притаманні якісно відмінні просторово-часові характеристики.

• **ПРОТИЛІЖНІСТЬ** – поняття, що відображує такі відношення між сторонами взаємодії, при яких вони взаємозумовлюють і взаємовиключають одна одну. Наприклад, полюси в електриці.

• **ПСИХОАНАЛІЗ** (нім. *Psychoanalyse*) – один із методів психотерапії та психологічне вчення, в основі якого лежить визнання домінуючої ролі підсвідомого в житті людини.

Р

- **РАЦІОНАЛІЗМ** (лат. *rationalis* – розумний) – філософський напрям, який визначає центральну роль в аналізі розуму, мислення.

- **РЕАЛІЗМ** (лат. *realis* – суттєвий, дійсний) – філософський напрям, за яким загальні поняття (універсалиї) існують реально як сутності речей.

- **РЕДУКЦІЯ** (лат. *reduction* – відсування назад, повернення до колишнього стану) – дії, процеси, які призводять до спрощення структури будь-якого об'єкта.

- **РЕЛЕВАНТНИЙ** (англ. *relevant* – відповідний) – відповідний, схожий, подібний.

- **РЕФЛЕКСІЯ** (лат. *relexio* – відображення) – акт пізнання, предметом якого є пізнавальна діяльність свідомості, «Я». Пізнання можна досліджувати через результати – зміну наукових ідей, теорій – об'єктивний метод, або через аналіз суб'єктивної діяльності пізнання – рефлексію. У цьому розумінні використовується Декартом, Локком, Гуссерлем.

- **РИТУАЛ** (лат. *ritus* – урочиста церемонія) – образ, норма поведінки, що історично склалася або її спеціально встановили, за якої спосіб виконання дій строго канонізується і має символічний характер.

- **РОЗСÚДОК** – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми.

- **РÓЗУМ** – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм і передумов, самопізнання.

- **РОМАНТІЗМ** – філософська течія, представники якої розглядали природу як художній витвір духу, проповідували культ генія, відводили провідну роль у пізнанні мистецтву інтуїції.

С

- **САМОСВІДОМІСТЬ** – здатність людини поглянути на себе збоку, тобто дистанціюватися від себе, побачити себе очима інших.

- **СВІДОМІСТЬ** – відображення дійсності у формах, пов'язаних (прямо чи опосередковано) з практичною діяльністю. Можлива лише як суспільне явище, існує на основі мови. Феноменологія розглядає С. як потік актів (сприймання, пригадування, міркування та ін.), що спрямовані на певні предмети (інтенціональність) і певним чином організовані часовим потоком свідомості.

- **СВІДОМІСТЬ ЛЮДИНИ** – нова якість психічної діяльності, за якої дійсність відображується у формах культури, тобто в штучних, неприродних формах, витворених людством у процесі історичного розвитку, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

- **СВІТОГЛЯД** – система найзагальніших знань, цінностей, переконань, практичних настанов, які регулюють ставлення людини до світу.

- **СВОБОДА** – одна з характерних рис людини, яка полягає в тому, що вона (подібно до Бога) може діяти (чи не діяти) з власної волі, не детермінуючись обставинами. С. є підставою моральності людини. У політичній сфері розширення свобод передбачає посилення відповідальності.

- **СВОБОДА ВОЛІ** – один з аспектів свободи, у якому розкривається здатність людини приймати рішення зі знанням справи, панувати над собою.

- **СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ** (лат. *saecularis* – мирський, світський) – процес звільнення всіх сфер життєдіяльності людини і суспільства від впливу релігії.

- **СЕМАНТИКА** (грец. *σημαντικός* – той, що позначає) – розділ логіки, що вивчає відношення виразів мови (знаків) до позначуваних ними об'єктів і смислів, які вони виражають.

- **СЕМІОТИКА** (грец. *σημειωτική* – вчення про знаки) – наука про знакові системи. Основоположник – Ч. Пірс.

• **СЕНСУАЛІЗМ** (лат. *sensus* – почуття, відчуття) – напрям у гносеології, за яким відчуття є єдиним джерелом пізнання. Представники Локк, Берклі, Мах та ін. Поняття близьке за змістом емпіризму.

• **СЕРЕДНІ (ЛОКАЛЬНІ) СОЦІАЛЬНІ ГРУПИ** – спільності людей, які формуються за стратифікаційною, функціональною, регіональними та іншими ознаками.

• **СИМУЛЯКР** – поняття постмодернізму, яке означає відображення базової реальності; приховує і спотворює базову реальність; приховує відсутність базової реальності; не має ніякого відношення до будь-якої реальності; є своїм власним чистим симулякром. Симулякр – це творчий монтаж імітованої реальності.

• **СИНЕРГЕТИКА** (грец. *Συν* та *ἔργον* – спільна дія) – науковий напрям, який досліджує процеси самоорганізації в природних, соціальних і когнітивних системах.

• **СІНТЕЗ** – метод пізнання, який полягає в поєднанні частин у ціле.

• **СІМ'Я ЯК МІКРОСОЦІАЛЬНА ГРУПА** – соціально-біологічна спільнота, що існує на основі шлюбних зв'язків, кровної спорідненості або всиновлення, яка регулює стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми й відповідає за виконання притаманних їй різноманітних функцій.

• **СКЕПТИЦИЗМ** (грец. *σκεπτικός* – той, що розглядає, досліджує) – філософські погляди, які сповідують сумнів у можливості досягнення істини, здійснення ідеалів та ін.; давньогрецька філософська школа IV–III ст. до н. е., яка сповідувала ці ідеї (Піррон, Секст Емпірік).

• **СОЛІПСІЗМ** (лат. *solus* – один, єдиний і *ipse* – сам) – форма суб'єктивного ідеалізму, у якій справжньою реальністю визначається лише суб'єкт, що мислить, а все решта оголошується таким, що існує лише у свідомості індивіда.

• **СОФІСТИ** – давньогрецькі мислителі V ст. до н. е. (Протагор, Горгій та ін.), які вперше поставили людину в центр філософського пізнання (людина – міра всіх речей). С.

суб'єктивізували і релятивізували істину, не нехтували різними засобами, щоб збити з пантелику суперника.

- **СПЕКУЛЯТИВНЕ** — термін, під яким розуміється тип теоретичного знання, що виводиться без звернення до досвіду, за допомогою рефлексії і спрямовується на осягнення граничних основ буття.

- **СПИРИТУАЛІЗМ** (лат. *spiritualis* — духовний) — інша назва ідеалізму, вчення, яке вважає, що основою світу є духовне начало.

- **СПОНТАННИЙ** (лат. *spontaneus* — довільний) — характеристика процесів, що виникають не під впливом зовнішніх дій і причин, а внаслідок власного саморуху, довільно; самодіяльність, здатність до активних дій, зумовлена внутрішніми імпульсами.

- **СПРИЙНЯТТЯ** — цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін, синтез певних окремих відчуттів.

- **СТОЇЦІЗМ** — напрям давньогрецької філософії епохи еллінізму, який, зосереджуючись на етичних проблемах, проповідував незворушність, відстороненість від бід і радощів життя.

- **СТРУКТУРА** — закономірний зв'язок, усталене відношення між елементами системи (наприклад, відношення між словами в реченні).

- **СТРУКТУРАЛІЗМ** — напрям у сучасній (переважно французькій) філософії, який вважає структурно-функціональний метод головним методом філософії. Розглядає структуру як вічне і незмінне, ігноруючи її розвиток. С. мав значний вплив у соціології, етнографії, мовознавстві та інших науках. Представники К. Леві-Стросс, М. Фуко та ін.

- **СУБ'ЄКТ** (лат. *subjectum* — те, що лежить в основі, підкладене) — носій певного роду діяльності; у теорії пізнання — свідома істота, що пізнає.

- **СУБ'ЄКТИВНЕ** — те, що властиве суб'єктові, визначається його діяльністю; психічна, духовна діяльність

людини як суб'єкта; знання і переживання суб'єктом самого себе; індивідуальність пізнання різних людей.

- **СУБ'ЄКТИВІЗМ** – філософський напрям, який пояснює все суще через наявність свідомості суб'єкта.

- **СУБ'ЄКТИВНИЙ ІДЕАЛІЗМ** – напрям у філософії, за яким свідомість людини є творцем об'єктивного світу. Існує сенсуалістичний суб'єктивний ідеалізм (Берклі, Юм, Мах), який розглядає відчуття як суто суб'єктивне переживання, заперечуючи його об'єктивні джерела, і трансцендентальний суб'єктивний ідеалізм (Кант, Фіхте, неокантіанці, феноменологи, екзистенціалісти), за яким категоріальна (чи інша) структура свідомості є схемою конструювання світу.

- **СУБ'ЄКТИВНІСТЬ** – нав'язування свого мірила об'єкта, не узгоджене з його властивостями.

- **СУБЛІМАЦІЯ** (лат. *sublimo* – високо піднімаю, підношу) – одне з основних понять теорії психоаналізу, особливий вид відхилення інстинктів від притаманної їм спрямованості і переключення їхньої енергії на досягнення соціальних і культурних цілей.

- **СУБСТАНЦІЯ** (лат. *substansia* – сутність) – незмінна першооснова всього сущого. За уявленням прихильників субстанційної моделі світу, С. породжує всі явища світу і є їхнім об'єднуючим началом. Матеріалісти вважали субстанцією матерію, ідеалісти – Бога.

- **СУПЕРЕЧНІСТЬ** – порушення закону несуперечності, за яким два судження, що суперечать один одному, не можуть бути одночасно істинними. У філософії Гегеля (діалектиці) С. розглядається як відношення між протилежностями і як джерело руху, розвитку.

- **СУТНІСТЬ** – внутрішні, усталені, суттєві риси, які осягаються розумом. Певні філософи стверджують, що людина здатна пізнати лише явище (Берклі, Юм, Кант, позитивісти), діалектики ведуть мову про взаємозв'язок і взаємопроникнення явищ і сутності.

• **СХОЛА́СТИКА** (лат. *scholasticos* – учений, шкільний) – філософське вчення, у якому поєднані релігійно-філософські засновки з реалістичною методикою та формально-логічними проблемами.

• **СЦІЄНТІ́ЗМ** (лат. *scientia* – знання, наука) – абсолютизація науки (наукових методів і цінностей) у філософії, соціології і суспільній свідомості взагалі. Знецінює гуманістичні (релігійні, етичні, естетичні та ін.) цінності й розглядає людину як біоробота. Поняття близьке за змістом до поняття «натуралізм».

Т

• **ТЕЛЕОЛÓГІЯ** (грец. *τέλειος* – ціль) – вчення про мету, доцільність, за яким все для чогось призначене, має свою ціль.

• **ТЕОГÓНІЯ** (грец. *Θεογονία* – народження богів) – сукупність міфів про походження і родовід богів.

• **ТЕОДИЦÉЯ** (грец. *θεός* – Бог, *δίκη* – справедливість) – «боговиправдання» – релігійно-філософське вчення, яке має на меті усунути суперечності між вірою у всемогутнього справедливого Бога і наявністю на землі «доказу» того, що саме зло є добром.

• **ТЕОЛОГІЯ** (*богослов'я*) – вчення про Бога, побудоване на основі логіко-схоластичних тлумачень Святого письма. Теологія виступає догматичним обґрунтуванням, «теоретичним» змістом, серцевиною релігії.

• **ТЕÓРІЯ** (грец. *θεωρία* – спостереження, дослідження) – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних і сутнісних зв'язків певної сфери дійсності.

• **ТЕОСÓФІЯ** (грец. *θεοσοφία* – божественна мудрість) – релігійно-філософське вчення, що проголошує предметом пізнання «божественну мудрість», а джерелом його – містичну інтуїцію та одкровення.

• **ТЕОЦЕНТРИЗМ** – принцип, за яким єдиний Бог проголошується абсолютним началом і центром Всесвіту, що зумовлює собою буття і смисл існування всього живого.

• **ТЕХНОКРАТИЗМ, «ТЕХНІЧНИЙ ДЕТЕРМІНІЗМ»** – уявлення про визначальну залежність суспільної свідомості від прогресу науки і техніки, коли техніка оголошується тією автономною силою, яка вирішує всі проблеми соціального розвитку.

• **ТОМІЗМ** (лат. *Thomas* – Фома) – філософсько-богословське вчення Т. Аквінського і його послідовників. Наприкінці XIX ст. трансформоване в неотомізм.

• **ТОТАЛЬНІСТЬ** (лат. *totus* – увесь, цілий) – повнота, всезагальність, всеосяжність, охоплення всіх сторін дійсності.

• **ТОТОЖНІСТЬ** – рівність деяких предметів, збіг усіх їхніх властивостей, що дає змогу розглядати їх як один і той самий предмет.

• **ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЕ** (лат. *transcendens* – той, що виходить за межі) – поняття, яким у деяких філософських системах позначаються правила (принципи) функціонування свідомості. У свідомості можна вичленити індивідуальні чуттєві (психічні) акти та однакові для всіх людей правила, схеми функціонування свідомості, які кантіанство та феноменологія називають трансцендентальними. Вони, отже, є потойбічними щодо чуттєвого «матеріалу» свідомості. Кант, зокрема, вважав трансцендентальними категоріальні схеми, за допомогою яких синтезувався чуттєвий досвід.

• **ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ** – той, що зумовлює можливість пізнання.

• **ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНИЙ ІДЕАЛІЗМ** – ідеалізм, який досліджує трансцендентальне - категорії, правила діяльності свідомості як джерело конституювання об'єктивної дійсності.

• **ТРАНСЦЕНДЕНТНИЙ** – той, що лежить поза межами свідомості й пізнання.

- **ТРИАДА** (грец. *τριάς* – трійка, трійця) – термін, яким позначають ідею про триступеневість розвитку: теза, антитеза, синтез.

У

- **УНІВЕРСАЛІ** (лат. *universalis* – загальний) – філософський термін, який вживався для позначення загальних понять (стіл, люди), на відміну від одиничних (конкретний стіл, конкретна людина). Широко використовувався в середньовічній схоластиці.

- **УНІВЕРСАЛІЇ** – загальні родові поняття. Питання про природу. У. було предметом дискусії між номіналістами і реалістами.

- **УНІВЕРСУМ** (лат. *universum* – світ, всесвіт) – філософський термін, що означає всю побутову реальність (як досяжну, так і недосяжну для людини) у часі й просторі.

- **УРБАНІЗАЦІЯ** (лат. *urbanus* – міський, *urba* – місто) – історичний процес зростання і підвищення ролі міст у розвитку суспільства.

- **УТОПІЯ** (грец. букв. *οὐ* + *τόπος*, *неіснуюче місце*) – термін, яким позначають ідеальні, науково необґрунтовані проекти взірцевого суспільного устрою.

- **УЯВЛЕННЯ** – узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз.

Ф

- **ФАЛЬСИФІКАЦІЯ** (лат. *falsificatus* – підроблений) – навмисне спотворення, викривлення або неправильне тлумачення тих чи інших явищ, подій, фактів з корисливих міркувань.

- **ФАЛЬСИФІКАЦІОНІЗМ** – принцип демаркації науки від «метафізики» (як альтернатива принципу верифікаціонізму), за яким універсальне твердження є істинним, якщо жодне одиничне твердження, яке логічно випливає з нього, не є хибним. Запропонований К. Поппером.

- **ФАТАЛІЗМ** (лат. *fatalis* – визначений долею) – концепція, за якою хід подій у природі, суспільстві, житті кожної людини наперед визначено Богом, його волею.

- **ФЕНОМÉN** (грец. *φαινόμενον* – те, що з'являється) – у буденній мові – унікальне явище; у філософії – чуттєві дані, взяті безпосередньо, як самі по собі. Наприклад, для художника яскравий захід сонця є Ф., і він сприймає його як самоданість. Для вченого – це явище, за яким приховується певна закономірність, сутність.

- **ФЕНОМЕНОЛО́ГІЯ** (грец. *φαινόμενον* – те, що з'являється) – філософське вчення про феномен, який постає нічим іншим, як з'явою певної реальності, її самовиявом і саморозкриттям. Ф. не розкриває реальності, а засвідчує її такою, якою вона є.

- **ФІДЕЇ́ЗМ** (лат. *fides* – віра) – напрям філософської думки, який намагається підмінити знання релігією, поставити віру над розумом.

- **ФІЗИКАЛІ́ЗМ** – одна з концепцій неопозитивізму, за якою істинність положення будь-якої науки залежить від можливості перекласти його мовою фізики, «фізикалій».

- **ФІКЦІОНАЛІ́ЗМ** (лат. *fictio* – вигадка) – філософська концепція, висунута наприкінці ХІХ ст., за якою наше уявлення про світ є сукупністю ілюзій, функцій. За Ф., продуктами мислення є своєрідні «корисні функції», які не мають нічого спільного з об'єктивною дійсністю і служать лише інструментами орієнтації у світі.

- **ФІЛОСО́ФІЯ** – теоретичний світогляд, вчення, яке прагне осягнути всезагальне у світі, людині і суспільстві. Філософія вибудовується з сумнівів і обґрунтовувань, доведень, живе у вільних дискусіях, а тому по-справжньому можлива лише в демократичному суспільстві. Філософськими дисциплінами є онтологія, гносеологія, феноменологія, філософська антропологія, логіка, етика, естетика та ін. Ф. вивчає всі феномени культури під кутом зору всезагальності, тобто їхні сутність, місце та функції в культурі.

• **«ФІЛОСО́ФІЯ ЖИТТЯ́»** – напрям у так званій некласичній філософії кінця ХІХ – початку ХХ ст., представники якого проголосили життя (у біологічній чи психологічній формах) основним предметом філософії. Представники – Ніцше, Дільтей, Бергсон, Фрейд.

• **ФІЛОСО́ФІЯ ІСТО́РІЇ** – сфера філософського знання про загальність і сутність історичного процесу, іманентну логіку розвитку суспільства.

• **ФІЛОСО́ФІЯ КУЛЬТУ́РИ** – філософське знання про сутнісні засади культури як процесу і цілісності, її архетипи, закономірності та перспективи розвитку.

• **ФІЛОСО́ФІЯ ПРА́ВА** – розділ філософії, що займається вивченням змісту права, його сутності й поняття, форм існування й цінності, ролі в житті людини, держави, суспільства.

• **ФІЛОСО́ФІЯ РЕЛІ́ГІЇ** – сукупність актуальних і потенційних філософських установок щодо релігії і Бога, філософське осмислення їхньої природи, сутності та сенсу.

• **ФІЛОСО́ФСЬКА АНТРОПОЛО́ГІЯ** – вчення про природу та сутність людини.

• **ФЛУКТУА́ЦІЯ** (лат. *fluctuation* – хитання) – випадкові відхилення від простежуваних середніх значень фізичних величин, які характеризують систему, що складається з великої кількості елементів і підлягає не динамічним, а статистичним законам.

• **ФО́РМА** – зовнішній вияв предмета, певного змісту, внутрішня структура, певний порядок предмета або перебігу процесу.

• **ФОРМАЛІ́ЗАЦІЯ** – відображення змістового знання у формалізованій мові, яке створюється для точного вираження думок з метою запобігання можливості неоднозначного розуміння.

• **ФУНКЦІОНАЛІ́ЗМ** – один з компонентів системного підходу, суть якого полягає у виявленні функцій окремих елементів і підходів певного соціального утворення.

- **ФУТУРОЛО́ГІЯ** (лат. *futurum* – майбутнє і *логія*) – галузь наукових знань, що охоплює перспективи розвитку соціальних процесів; вчення про майбутнє.

Х

- **ХОЛІ́ЗМ** (лат. *holos* – цілий, увесь) – «філософія цілісності» – напрям у сучасній західній європейській філософії, який розглядає цілісність світу як наслідок творчої еволюції, що спрямовується нематеріальним і непізнаним «фактором цілісності».

Ц

- **ЦИВІЛІЗА́ЦІЯ** (лат. *civilis* – громадянський) – у широкому розумінні те саме, що й культура; у вузькому – певний рівень розвитку культури, який передбачає наявність державності, письма, техніки тощо. Представники «філософії життя» (Шпенглер) Ц. тлумачили як раціональні здобутки культури (бюрократію, науку, техніку), що легко передаються від народу до народу і є свідченням занепаду культури.

- **ЦІ́ЛЕ** – інтегроване поєднання нових якостей, які не властиві окремим частинам, але не зникають у результаті їхньої взаємодії в певній системі зв'язків.

- **ЦІ́ННІСТЬ** – значущість, яку люди надають речам, явищам і яка складає основу ставлення до них (вибору, надання переваги тощо). Цінність наявна лише в актах оцінювання, коли вибирають, вибудовують ієрархічну структуру цінностей. Цінності мотивують поведінку людей. Проблему цінностей досліджували неокантіанці (Ріккерт), М. Вебер, М. Шелер та ін.

Ч

- **ЧАСТІ́НА (АБО ЕЛЕМЕНТ)** – див. елемент.

Я

- **Я́КІСТЬ** – сукупність ознак, що вирізняють річ серед інших, відмінних від неї, і споріднюють з подібними.

ЛОГІКА

А

- **АБСТРАКТНІ ПОНЯТТЯ** – називають властивості предметів, що не можуть існувати самотійно: червоний, ненависть, талант.

- **АЛОГІЗМ** – міркування, що порушує закони логічного мислення; нелогічність взагалі. Веде до двозначності, суперечливості, бездоказовості, що виключає можливість пізнання істини.

- **АНАЛОГІЯ** (грец. *αναλογία* – «відповідність») – такий умовивід, у якому від схожості предметів за одними ознаками робиться висновок про схожість цих предметів і за іншими ознаками.

- **АПАГОГІЧНА АРГУМЕНТАЦІЯ** – вид непрямої аргументації. Хід міркування у цьому випадку такий: 1) висувається твердження, яке є запереченням тези (антитеза); 2) із аргументів і антитези виводять протиріччя; 3) на цій підстав робиться висновок про хибність тези й істинність антитези.

- **АРГУМЕНТАЦІЯ** – спосіб міркування, яки складається з доведення і спростування, у ході якого формується переконання в істинності або хибності якогось положення в аудиторії.

- **АРГУМЕНТ** – думка, істинність якої вже встановлена раніше, яка може бути використана для обґрунтування істинності іншого положення. До аргументів належать факти дійсності, закони, положення, аксіоми, дефініції, положення, істинність яких була встановлена раніше.

- **АРИСТОТЕЛІВСЬКИЙ СОРІТ** – скорочений полисилогізм, у якому випущені менші засновки, окрім першого, і всі висновки, крім останнього.

- **АСЕРТОРІЧНЕ СÚДЖЕННЯ** – судження, що належить до вираження основної інформації, яка має властивість бути істинною чи хибною.

Б

- **БЕЗВІДНОСНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, зміст яких має самостійний, автономний сенс.
- **БЕЗПОСЕРЕДНІЙ УМОВІВІД** – умовивід, у якому висновок робиться з однієї посилки.

В

- **ВІЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ** – це логічна операція, що встановлює зміст поняття чи встановлює значення терміна. Вона з'ясовує властивість визначуваного предмета, дає відповідь на запитання про те, чим є даний предмет, виокремлює визначуваний предмет з усіх предметів, що суміжні з ним.
- **ВІСНОВОК** – судження, виведене з засновків.

Г

- **ГОКЛЕНІВСЬКИЙ СОРИТ** – силогізм, у якому пропущені проміжні висновки, крім останнього, і всі засновки, окрім першого.

Д

- **ДЕБА́ТИ** (франц. *debat* – *спір*) – спір у вигляді обміну думками з тих чи інших теоретичних питань.
- **ДЕДУ́КЦІЯ** (англ. *deductive*, нім. *deduktiv*) – умовивід від загального до часткового. У ньому між засновками та висновками існує відношення логічного слідування. Дедукція дає достовірні висновки. Якщо засновки дедуктивного умовиводу істинні, то висновок теж неодмінно буде істинним.
- **ДЕМОНСТРА́ЦІЯ** – спосіб, за допомогою якого здійснюється доказ, тобто спосіб логічного зв'язку між тезою і аргументами. Д. завжди має форму умовиводу.
- **ДИЗ'Ю́НКЦІЯ** (лат. *disjunctio* – розділення) – відповідає сполучнику «або».
- **ДИСКУ́СІЯ** – публічна суперечка, що точиться на зборах і конференціях і має за мету вирішення певного питання чи проблеми.

- **ДИСПУТ** (від лат. *disputare* – міркувати, сперечатися) – усний спір або обговорення важливого питання за участю фахівців з даної проблематики.

- **ДІАЛЕКТІЧНА ЛОГІКА** – досліджує те, як в абстрактному мисленні, що пізнає істину, діють закони діалектики; займається вивченням природи логічних форм, їхньої пізнавальної суті, розкриває зв'язок форм і законів мислення з законами об'єктивного світу, вивчає форми мислення в їхніх зв'язках, переходах, розвитку, русі. Термін Д. л. був уведений до наукового вжитку представником класичної німецької філософії Гегелем, який на ідеалістичній основі виклав її основні закони і принципи як вчення про розвиток абсолютного духу.

- **ДОВЕДЕННЯ** – сукупність логічних прийомів, за допомогою яких обґрунтовується істинність певного судження та пов'язаного з ним істинного судження. Структура доведення містить тези, аргументи, демонстрацію.

3

- **ЗАКОН** – необхідне, тривке відношення між явищами, що повторюються. Закони поділяють за принципом загальності. Існують закони природи, суспільства та мислення.

- **ЗАКОН ВІКЛЮЧЕНОГО ТРЭТЬОГО** – у традиційній логіці він формулюється так: «З двох суперечливих суджень одне істинне, інше хибне, третього не дано».

- **ЗАКОН ДОСТАТНЬОЇ ПІДСТАВИ** – формулюється так: «Будь-яка думка може бути визнана як істинна лише тоді, коли ґрунтується на достатній підставі».

- **ЗАКОН НЕПРОТИРІЧЧЯ** – формулюється так: «Два протилежних судження не можуть бути істинними в один і той самий час в одному й тому самому відношенні».

- **ЗАКОН ТОТОЖНОСТІ** – він формулюється так: «У процесі певного міркування будь-які поняття чи судження повинні бути тотожними самі собі». Також його формулюють так: «Будь-яка думка протягом даного міркування повинна зберігати один і той самий зміст».

- **ЗА́СНОВКИ** – це судження, з яких виводиться нове знання.

- **ЗАПЕРÉЧЕННЯ** – відповідає словам «ні» або «неправильно, що». Також протиставлення тезі протилежного за змістом твердження.

- **ЗБІ́РНІ ПОНЯ́ТТЯ** – поняття, у яких група однорідних предметів мислиться як окремий предмет.

- **ЗМІ́СТ ПОНЯ́ТТЯ** – сукупність найсуттєвіших ознак одноелементного класу або класу однорідних предметів, відображених у цьому понятті.

Е

- **ЕКВІВАЛÉНЦІЯ (ЕКВІВАЛÉНТНІСТЬ)** – відповідає словам «якщо» і «тільки якщо».

- **ЕНТИМÉМА** (грець. *ἐνθύμημα* – маю на душі) – силогізм, у якому пропущений (хоча й розуміється) один із засновків чи висновків.

- **ЕПХЕЙРÉМА** (грець. *ἐπιχειρήμα* – аргумент) – складно-скорочений силогізм, до якого входять два засновки, і один з них є ентимемою.

І

- **ІМПЛІКА́ЦІЯ** – відповідає сполучнику «якщо..., то».

- **ІНДУ́КЦІЯ** (англ. *induction*) – умовивід, у якому на основі знання частини предметів класу робиться висновок про всі предмети класу, про клас у цілому. У ньому із одиничних або часткових суджень виводиться загальне судження. Індуктивні умовиводи поділяються на повну та неповну індукцію.

К

- **КВА́НТОР ЗАГÁЛЬНОСТІ** – відповідає словам «кожний», «будь-який», «жоден».

- **КВА́НТОР ІСНУВА́ННЯ** – відповідає словам «деякі», «існують».

• **КЛАСИФІКАЦІЯ** – розподіл предметів на класи, зроблений таким чином, що кожен клас займає відносно інших класів точно визначене і міцно закріплене місце.

• **КЛАСИЧНА (СИМВОЛІЧНА, МАТЕМАТИЧНА) ЛОГІКА** – логіка, що використовує математичні методи та математичні теорії.

• **КОНКРЕТНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, у яких відображуються предмети, що мають певну самостійність існування.

• **КОН'ЮНКЦІЯ** (лат. *conjungere* — об'єднувати) – відповідає сполучнику «і». У вигляді символів вона записується так: $a^{\wedge}b$, також можна $a \bullet b$, $a \& b$.

Л

• **ЛОГІКА** (грец. *λογική* – слово, значення, думка, мова) – наука про форми, закони та методи пізнання об'єктивного світу на ступені абстрактного мислення, а також про мову як засіб такого пізнання.

• **ЛОГІЧНІ ЗАКÓНИ** – це зв'язки між висловлюваннями тієї чи іншої мови, що залежать лише від їхнього логічного змісту і тим самим від їх логічних форм.

Н

• **НЕГАТИВНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, які вказують на відсутність якоїсь ознаки у предмета або на наявність негативних ознак.

• **НЕЗБІРНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, що мисляться як окремі предмети.

• **НЕКЛАСИЧНА (МОДАЛЬНА, ФІЛОСОФСЬКА) ЛОГІКА** – логіка, що використовує методи класичної логіки для аналізу причинних відношень, можливостей, часових, ціннісних характеристик і їхніх модусів.

• **НЕПÓВНА ІНДУКЦІЯ** – умовивід, у якому висновок про весь клас предметів базується на вивченні тільки деяких предметів, що належать до даного класу. Вона дає нове знання, яке є імовірним, а не достовірним.

- **НЕПОРІВНЯНІ ПОНЯТТЯ** – такі поняття, котрі відображують віддалені предмети, у змісті і обсязі яких нема нічого спільного.

- **НЕСТРО́ГА (ПРОСТА́) АНАЛО́ГІЯ** – у її результаті на основі подоби предметів за одними ознаками робиться висновок про їхню подобу за іншими ознаками без знання про зв'язок одних ознак з іншими. Висновки простої аналогії мають меншу ймовірність.

- **НЕСУМІСНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, обсяг яких не збігається в жодній своїй частині. Їхній зміст різний.

О

- **ОБЕ́РНЕННЯ** – безпосередній умовивід, коли суб'єкт судження стає предикатом, а предикат – суб'єктом вихідного судження.

- **О́БСЯГ ПОНЯ́ТТЯ** – клас предметів, що виділяються та узагальнюються в понятті.

- **ОПОСЕРЕДКОВАНИЙ УМОВІ́ВІД** – умовивід, у якому висновок робиться з двох і більше засновків.

П

- **ПАРАДО́КС** (від грец. *παράδοξος* – незвичайний, неймовірний, дивний, від грец. *παρα* – поруч, біля, порівняно з і грец. *δόξα* – думка, погляд, пов'язаного з грец. *δόγμα* – положення, догма; грец. *δοκέω* – вважаю, думаю) – висловлювання, яке суперечить логічним законам.

- **ПАРАЛОГІ́ЗМ** (грец. *παραλογισμός*) – помилковий висновок) – ненавмисна логічна помилка.

- **ПЕРЕТВÓРЕННЯ** – безпосередній умовивід, у якому змінюються якісні характеристики суджень без зміни їхніх кількісних характеристик.

- **ПÓВНА ІНДУ́КЦІЯ** – умовивід, у якому на підставі притаманності ознаки кожному предмету деякої множини робиться висновок про належність цієї ознаки всім предметам цієї множини. Оскільки повна індукція передбачає дослідження

кожного елемента певної множини, висновок її носить достовірний характер, але такі результати не містять нічого нового.

- **ПО́ДІЛ** – це логічна операція, за допомогою якої об’єм поняття, що поділяється (множини), поділяється на декілька множин за допомогою вибраної основи поділу.

- **ПОЗИТИ́ВНІ ПОНЯ́ТТЯ** – поняття, зміст яких складається з позитивних ознак або в назві якого міститься вказівка на наявність певної ознаки у предмета.

- **ПОЛÉМІКА** (грец. *πολεμικά* від *πολέμιον* – «ворожнеча») – усний спір, що характеризується гострим протистоянням та протиборством сторін.

- **ПОЛІСИЛОГІ́ЗМ (СКЛАДНІЙ СИЛОГІ́ЗМ)** – умовивід, якій складається з одного або двох силогізмів. Він будується таким чином, що висновок попереднього силогізму стає засновком наступного силогізму і т. д.

- **ПОНЯ́ТТЯ** – форма мислення, яка відображує предмети і явища через сукупність їхніх суттєвих ознак.

- **ПОРІВНЯ́ННІ ПОНЯ́ТТЯ** – такі поняття, у змісті і обсязі яких наявне дещо спільне. У свою чергу порівнянні поняття бувають сумісними та несумісними.

- **ПРЕДИКА́Т** (від лат. *praedicare* – проголошувати, заявляти, присуджувати) – це те, про що йдеться в судженні про предмет думки. Це поняття про те, що стверджується або заперечується про предмет, виражений суб’єктом.

- **ПРЕДИКА́ТОРИ** – слова і словосполучення, що означають якості предметів або відношення між ними.

- **ПРІ́НЦИП ПОНО́ВЛЕННЯ** частин силогізму – якщо дано який-небудь засновок і висновок, то засновок, якого не вистачає, повинен бути таким судженням, з якого при сполученні з даним засновком з логічною необхідністю впливав би даний висновок.

- **ПРОСТІ́Й КАТЕГО́РІЧНИЙ СИЛОГІ́ЗМ** – форма дедуктивного опосередкованого умовиводу, у якому з двох

істинних категоричних суджень, пов'язаних середнім терміном, при дотриманні правил неодмінно впливає висновок.

- **ПРОТИСТАВЛЕННЯ ПРЕДИКАТУ** – безпосередній умовивід, при якому в новому судженні (висновку) суб'єктом є поняття, що протирічить предикату вихідного висловлювання, а предикатом є суб'єкт вихідного судження, і зв'язка замінюється на протилежну. Протиставлення предикату являє собою результат двох послідовних дій: перетворення та обернення.

- **ПРОСТЕ СУДЖЕННЯ** – судження, у якому жодна логічна частина не є окремим судженням (не має самостійних частин). У простих судженнях лише один суб'єкт і один предикат.

С

- **СИЛОГІЗМ** (грец. *συλλογισμός* – міркування) – дедуктивний умовивід, у якому з двох або декількох суджень робиться висновок.

- **СКЛАДНІ СУДЖЕННЯ** – судження, яке складається з двох або більше простих суджень, що пов'язані логічними сполучниками, а кожна з його частин – окреме судження.

- **СОРІТ** – складно-скорочений силіогізм, у якому не висловлюються, а тільки розуміються всі засновки і всі висновки, крім останнього.

- **СОФІЗМ** – навмисна логічна помилка, що використовується з метою введення співрозмовника в оману.

- **СТРОГА (ТОЧНА) АНАЛОГІЯ** – побудована на основі знання про наявність необхідного зв'язку між подібними ознаками і тими ознаками, що переносяться. Вона дає найбільш цінні результати, оскільки базується на законах природи, що єдині для всіх.

- **СПІВВІДНОСНІ ПОНЯТТЯ** – поняття, зміст якого осмислений лише тоді, коли воно похідне відносно будь-якого іншого поняття.

- **СПІР** – це зіткнення несумісних суджень, у якому кожна зі сторін намагається довести правильність своєї точки зору.

- **СПРОСТУВА́ННЯ** – логічна операція, за допомогою якої встановлюється хибність або необґрунтованість тези.

- **СУБ'ЄКТ** – це те, про що йдеться у судженні. Суб'єкт – не сам предмет, а поняття про нього.

- **СЎДЖЕННЯ** – форма мислення, у якій щось стверджується або заперечується про предмети, їхні якості або відношення.

- **СУМІСНІ ПОНЯ́ТТЯ** – ті поняття, обсяг яких цілком або частково збігається. Їхній зміст може бути різним, але деякі ознаки можуть бути спільними.

Т

- **ТАВТОЛО́ГІЯ** (давн.-грец. *ταυτολογία* від давн.-грец. *ταυτο* – те саме та давн.-грец. *λόγος* – мова) – логічна помилка, побудована на принципі «те саме, через те саме»: «Держава – це організація державної влади». Її слід відрізнити від прийому посилення, що часто використовується в художній творчості та публіцистиці.

- **ТЕ́ЗА** – положення або думка, істинність якої потрібно довести. Наявність її є обов'язковою умовою будь-якого доведення. Вона може бути основною і підлеглою. Основна теза – положення, із якого випливає декілька явно сформульованих положень. Підлегла – положення, що стає тезою лише тому, що за його допомогою доводиться основна теза.

У

- **УМОВІ́ВІД** – форма мислення, за допомогою якої з одного або двох суджень, що називаються засновками, за допомогою деяких правил ми отримуємо нове знання (судження).

Х

- **ХІ́БНА АНАЛО́ГІЯ** – софістичний прийом, який використовується для введення співрозмовника в оману або є наслідком невігластва того, хто його використовує.

ЕТИКА

А

- **АБСОЛЮТІЗМ** (від лат. *absolutus* – необмежений, незалежний, безумовний) – підхід в етиці, спрямований на обґрунтуванні абсолютних, беззастережних, ціннісно неодмінних критеріїв добра і зла.

- **АЛЬТРУЇЗМ** (франц. *altruisme*, лат. *alter* — інший) – принцип моралі, що означає безкорисливе служіння людям, готовність до самозречення, самопожертву.

- **АНТРОПОЦЕНТРИЗМ** (грец. *ανθρωπος* — людина і лат. *centrum* — центр) – світоглядний принцип, за яким людина розглядається як смисловий центр Всесвіту.

- **АСКЕТІЗМ** (від грец. *ασκεσις* – «вправа») – моральний принцип, який полягає у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові її від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення або досягнення морального чи релігійного ідеалу.

Б

- **БІОЦЕНТРИЗМ** (від лат. *bios* – життя) – принцип екологічної етики, що, на противагу антропоцентризму, визнає світоглядно-ціннісну значущість біосфери загалом, закликає людину до відповідальності за збереження всього живого на планеті.

- **БЛА́ГО** – поняття, яким позначають усе, що має для людини позитивне значення. Залежно від здатності речей і явищ задовольняти різні потреби людини розрізняють блага матеріальні (засоби виробництва, їжа, одяг тощо) і духовні (свобода, істина, краса, добро та ін.).

В

- **ВА́ДИ** – антагоністична протилежність моральним чеснотам. В. – це постійна схильність і здатність волі здійснювати зло.

- **ВВІЧЛИВІСТЬ** — форма взаємовідносин з оточенням як знайомим і близьким, так і з незнайомим. Сутність ввічливості – доброзичливість.

- **ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ** – усвідомлення особою свого обов’язку перед іншими людьми, суспільством й узгодження вчинків і діяльності з соціальною доцільністю і моральними нормами.

- **ВЧІНОК** – будь-яка добровільна дія або утримання від неї; єдність суб’єктивного (мотив) та об’єктивного (наслідки).

Г

- **ГЕДОНІЗМ** (від грец. *ἡδονή* – насолода) – принцип обґрунтування моральних вимог, за яким добро – те, що приносить насолоду та звільнення від страждань, зло – те, що призводить до страждань. Представники – Арістипп, Епікур.

- **ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ЛЮДСТВА** – ті проблеми, що є найбільш важливими для всього людства та для кожної окремої людини; їх відрізняє особлива складність, неоднозначність оцінювання тих практичних і теоретичних шляхів, що пропонуються для їх вирішення (проблеми екології, здоров’я, голоду, війни).

- **ГІДНІСТЬ** – об’єктивна цінність особистості, її соціальну значущість як адекватну людській особистості, тобто якість, згідно з якою людина веде себе так, як повинна поводитися саме людина.

- **ГНІВ** – вада, що ґрунтується на тому, що людина піддається негативним емоціям, коли не досягає омріяного блага, не може подолати ті перешкоди, які виникають на шляху його реалізації.

- **ГОРДІСТЬ** – вада, що полягає в ілюзорному почутті власної вищості над іншими.

- **ГУМАНІЗМ** (лат. *humanitas* – людяність, *humanus* – людяний, *homo* – людина) – сукупність поглядів, ідей, дій, що виражають повагу до людини, її гідності. З гуманістичних позицій людська особистість має розглядатися як найвища цінність.

• **ГУМАНОЛО́ГІЯ** (лат. *humanitas* – людяність, *humanus* та грец. *λόγος* – вчення) – за М. Епштейном, наука про людину, яка переступає свої видові межі, наука про трансформації людського в процесі створення штучних форм життя і розуму, потенційно перевершуючи біологічний вид *homo sapiens*.

Д

• **ДОБРО́** – виражає позитивну цінність, позитивне моральне значення явищ, подій суспільного життя в їхній відповідності ідеалу. Все те, що сприяє розвитку в людині та суспільстві людяності, взаєморозуміння, злагоди.

• **ДІЛОВІЙ ЕТИКЕ́Т** – діє у сфері виробничо-трудова і службових відносин. У межах певних професій виробляються свої «кодекси честі», які дозволяють підтримувати дух корпоративної єдності (медична, журналістська, юридична, військова, бізнес-етика).

Е

• **ЕВДЕМО́НІЗМ** (від. грец. *ευδαιμονία* – щастя, блаженство) – принцип етики, який головним критерієм моральності вважає прагнення щастя. Представники – Демокрит, Сократ, Гельвецій, Руссо.

• **ЕГОЇ́ЗМ** (лат. *ego* — Я) – морально-етичний принцип, що полягає в нехтуванні інтересами суспільства та інших людей заради особистих інтересів.

• **ЕКОЛО́ГІЯ** (від давн.-грец. *οἶκος* – середовище, житло і *λόγος* – вчення, наука) – наука про закономірності взаємовідносин організмів, видів і співтовариств із середовищем проживання. Також комплексний науковий напрям, який вивчає відносини людини, природи, суспільства, Всесвіту.

• **Е́ТИКА** (лат. *ethica* від давн.-грец. *ἠθική*, утворене від грец. *ἦθος* – звичай) – наука, що вивчає мораль, її походження, природу та соціальну роль.

• **Е́ТИКА ДІЛОВО́ГО СПІЛКУВА́ННЯ** – сукупність правил і вимог тактовної й коректної поведінки в товаристві.

- **ЕТИКЕ́Т** (від фр. *étiquette* – етикетка, напис) – сукупність формальних правил, що регулюють зовнішні прояви людських стосунків (поводження з людьми, формули звертання, вітання, вибачення, подяки, поведінка в місцях загального користування, манери, одяг тощо).

З

- **ЗА́ЗДРИСТЬ** – вада, що проявляється в бажанні позбавити інших тих благ, яких не має сам заздрісник.

- **ЗЛЮ́** – негативна цінність, протилежність добра; категорія етики, що позначає негативні сторони дійсності, діяльності людей і відносин між ними, те, що перешкоджає вдоволенню інтересів людини та людства. Боротьба добра та зла складає головний зміст морального розвитку суспільства.

- **ЗОЛОТÉ ПРА́ВИЛО МОРА́ЛЬНОСТІ** – треба ставитися до іншого так, як ми хотіли б, щоб ставилися до нас.

К

- **КОНФУЦІА́НСТВО** – китайська філософсько-релігійна доктрина, що має провідну морально-етичну спрямованість. Засновник Конфуцій (VI до н. е.).

- **КУЛЬТУ́РА ПОВЕДІ́НКИ** – складова частина культури людини, вона виступає зовнішнім проявом духовного багатства особистості та її внутрішнього світу; це сукупність форм повсякденної поведінки людини (у праці, побуті, спілкуванні з іншими), у яких знаходять зовнішнє відображення моральні та естетичні норми поведінки.

- **КРИ́ТИКА** – характеристика та аналіз помилок, вад, недоробок у роботі або поведінці суб'єкта.

М

- **МОРА́ЛЬ** – сукупність норм, принципів, оцінних уявлень, що панують у суспільстві, за допомогою яких регулюється поведінка людини в альтернативі добра або зла.

- **МОРА́ЛЬНІСТЬ** – сукупна характеристика відповідності поведінки особи моральним нормам та ідеалам.

- **МОРА́ЛЬНА ВІДПОВІДА́ЛЬНІСТЬ** – здатність передбачати наслідки кожного свого вчинку та прагнення уникнути негативного ходу подій. Можлива за умов свободи, осудності.

- **МОРА́ЛЬНИЙ КОНФЛІКТ** – це суперечливе зіткнення моральних принципів в індивідуальній або суспільній свідомості, коли людина мусить вибрати те, що для неї не є прийнятним. Особливістю М. к. є те, що в певній ситуації вибір якоїсь дії, що спирається на певну моральну норму, веде до порушення іншої норми, а людині треба зробити вибір між рівними для неї цінностями, які є взаємовиключними.

- **МОРА́ЛЬНА СВІДО́МІСТЬ** – почуття, уявлення, знання, переконання, норми, принципи, ідеали, у яких виявляється духовна сторона моралі.

- **МОРА́ЛЬНІ ПОЧУТТЯ** – совість, почуття гідності, справедливості та ін. Вони акумулюють моральний досвід людини, виступають стимулами тих чи інших дій.

- **МОРА́ЛЬНИЙ ПРІНЦИП** – узагальнене вираження відображення моральних вимог до людини як світоглядне утворення, що скеровує його діяльність у певній сфері життя (гуманізм, альтруїзм і т. д.).

- **МОРА́ЛЬНІ НО́РМИ** – ідеї і суспільні способи співіснування індивідів. Це ідеї і правильної, і неправильної поведінки індивідів і їхніх груп (верств). Такі норми, які гарантують безпеку розвитку людини, увійшли в побут як святині, абсолютні правила.

- **МОРА́ЛЬНА ОЦІ́НКА** – встановлення відповідності або невідповідності між явищами життя і вимогами моралі.

- **МОРА́ЛЬНИЙ ІДЕА́Л** – виникає як критичне відкидання недосконалої дійсності та її духовне перетворення для власного розвитку і вдосконалення. Те, чого повинна прагнути людина, що належить певній культурі (наприклад образ лицаря в середні віки, образ самурая в японській культурі та ін.).

- **МОРАЛЬНІ ЦІННОСТІ** – головні категорії етики, які найбільше впливають на поведінку людини. Найважливіші – добро та зло.

Н

- **НАЛÉЖНЕ** – поняття, що виражає зміст морального (або іншого) обов'язку людини.

- **НОРМАТИВНІСТЬ** – властивість моралі, що характеризує функціонування її конкретних настанов у формі норм як моделей, зразків належної поведінки.

О

- **ОБОВ'ЯЗОК** – одне з фундаментальних понять етики, яке означає морально аргументований примус до вчинків, моральну необхідність, фіксовану як суб'єктивний принцип поведінки, виражає імперативність моралі.

- **ОЦІННІСТЬ** – властивість моралі, що характеризує співвіднесення кожного вчинку з критеріями добра і зла.

П

- **ПОВА́ГА** – передбачає шанобливе ставлення до партнера, а також свідчить про ступінь власної самоповаги, бо людина, яка себе поважає, не вдаватиметься до образ і приниження іншого.

- **ПОВЕДІ́НКА** – в етиці розуміється як єдність об'єктивного (мотиваційна діяльність) і суб'єктивного (мотивація).

- **ПОСТЛЮДІ́НА** – продукт трансформації людиною самої себе (імпланти, генна інженерія, безстатева репродукція) у трансгуманізмі.

- **ПРИКЛАДНА́ Е́ТИКА** – галузь етики, спрямована на моральне регулювання в особливо актуальних сферах практичної та професійної діяльності людини.

- **ПСИХОАНА́ЛІЗ** – теорія, зосереджена на дослідженні психічного несвідомого (несвідомих психічних процесів і мотивацій).

Р

- **РЕЛЯТИВІЗМ** (від лат. *relativus* – відносний) – підхід в етиці, що проголошує відносність всіх критеріїв морально належного.

- **РИГОРІЗМ** (франц. *rigorisme* від лат. *rigor* – твердість, строгість) – принцип етики, що потребує суворого виконання певних норм і правил, виключає компроміси. Представник – І. Кант. Також до Р. можна віднести мораль деяких релігійних груп (свідки Іегови).

С

- **СВОБОДА (ВОЛЯ)** – діяльність, яка не обумовлена зовнішніми по відношенню до суб'єкта діяльності причинами. Є найбільш важливою умовою моральної діяльності людини.

- **СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ** (від лат. *saecularis* – мирський) – вивільнення різних сфер культури з-під домінуючого впливу релігії та церкви.

- **СЕНС ЖИТТЯ** – тривка домінуюча направленість моральної свідомості, що безпосередньо виявляється в соціальній діяльності особистості або суспільної групи і має суспільну цінність. С. ж. обумовлює ведучі ціннісні орієнтири і стратегічні цілі як фундамент вибору способу життя.

- **СОВІСТЬ** – категорія етики, що характеризує здатність особистості усвідомлювати моральні суспільні обов'язки, вимагати від себе їх виконання, виконувати самооцінку зроблених вчинків, здійснювати самоконтроль.

- **СПІЛКУВАННЯ** – особлива форма людської взаємодії та міжособових відносин людей, комунікативна діяльність. Метою С. є планування і координація спільної діяльності індивідів і суспільства в цілому.

- **СПРАВЕДЛИВІСТЬ** – одне з універсальних і важливих понять моральної свідомості, що виражає загальне співвідношення цінностей і конкретний розподіл їх між суб'єктами, визначає міру, співрозмірність, відповідність між правами та обов'язками людей, заслугами і їхнім визнанням, злочинними діями й покаранням.

• **СТІЛЬ СПЛКУВАННЯ** – стійка модель комунікативної поведінки, опосередкована індивідуальними особливостями (психотипом) і характером діяльності людини.

Т

• **ТАКТОВНІСТЬ** – почуття міри, яке необхідно зберігати в розмові, в особистих і службових стосунках, вміння відчувати межу, переступивши яку, можемо незаслужено образити людину. Т. вимагає всебічного урахування всіх обставин, у тому числі й психологічного стану людини, урахування своєрідності її як особистості.

• **ТРАНСГУМАНІЗМ** – рух, який вимагає повної свободи використання нових технологій для вдосконалення людського інтелекту, забезпечення людству виходу за межі планети. Людина в Т. тлумачиться як інформаційна система, яка може функціонувати на будь-якому матеріальному носії. Представники Т. займають доволі агресивну позицію проти «біоконсерваторів» і вважають, що вчені не несуть моральної відповідальності і мають робити все, що вважають за потрібне.

Ф

• **ФАНАТИЗМ** (лат. *fanaticus* – шалений) – одержима, засліплена відданість певному комплексу ідей, що унеможлиблює розуміння альтернативних ідей і часом виливається в готовність боротьби з їх носіями.

• **ФРЕЙДІЗМ** – сукупність шкіл, представники яких витлумачували різноманітні процеси і явища, що стосуються людини і суспільства, на основі психоаналізу.

У

• **УТИЛІТАРИЗМ** (лат. *utilitar* – користь) – етична теорія, що вважає корисність вчинку критерієм його моральності. Представник – І. Бентам.

Ч

• **ЧЕСНОТИ** – якості людини, що характеризують стійке додержання нею норм морально належного в різних проявах поведінки, способу життя.

Щ

- **ЩАСТЯ** – вище проявлення реалізованості сенсу буття особистості. У понятті про Щ. домінує емоційно-чуттєвий бік моральної свідомості і відображується вищий ступінь внутрішнього задоволення людини усією своєю життєдіяльністю або деякими її моментами на підставі самореалізації особистих потреб і здібностей, інтересів і цілей.

ЕСТЕТИКА

А

- **АБСТРАКЦІОНІЗМ** – напрям, у якому художники, відкинувши об'єктивну реальність, намагаються створити нову, суб'єктивну реальність, яка заснована на їхніх почуттях і думках. Абстракціоністи апелюють до кольору, зводячи його до абсолюту, до різних геометричних фігур, інколи цілком заперечуючи зв'язок з дійсністю. Абстракціонізм, що виник на початку ХХ ст., набув широкого розвитку під час другої світової війни в європейських країнах.

- **АНДЕГРАУНД** (англ. *underground* – від англ. *underground* – під землею) – нелегальна політична чи культурна організація, рух, а також напрямок у мистецтві, що переслідується, осуджується офіційною владою, який відрізняється неортодоксальністю, незаангажованістю.

- **АРХІТЕКТУРА** (грец. *архітеκτονική* – будівництво) – вид мистецтва, що проявляє себе у формуванні дійсності за законами краси при створенні будівель, архітектурних комплексів, монументів, ландшафтних споруд, промислових і спортивних споруджень, покликаних обслуговувати потреби людини в житлі та приміщеннях різного призначення. А. є просторовою і статичною. У її основі лежать певні фундаментальні схеми людського впорядкування простору: відокремлення порядку від хаосу, вертикального виміру або напряму від горизонтального, запровадження ритмів і циклів певної розмірності.

Б

- **БАРО́КО** (від порт. *barroco*, ісп. *barrueco* та франц. *baroque* – перлина неправильної форми) – стилістичний напрям у мистецтві XVI-XVIII ст., пов'язаний з дворянською культурою епохи розквіту абсолютизму, боротьби в європейських країнах за національну єдність і зміцнення впливу католицької церкви.

В

- **ВІТРА́Ж** (франц. *vitrage* від лат. *vitrum* – скло) – вид монументального живопису, створюється за допомогою прозорого скла. Частинки скла скріпляються свинцевими пластинами.

- **ВІ́Д МИСТЕ́ЦТВА** – спосіб художньої діяльності, особливе образне бачення світу, який визначається характером конкретно-історичного естетичного ідеалу, втіленого у творі мистецтва за допомогою специфічних зображувально-виразних засобів.

Г

- **ГАРМО́НІЯ** (грец. *αρμονία* – зв'язок, порядок; лад; злагодженість, відповідність, стрункість) – естетична категорія, яка означає цілність, злитість, взаємодію всіх частин і елементів форми.

- **ГІПЕРРЕАЛІ́ЗМ** – напрям у мистецтві 60-х років ХХ ст. Він виник у США і був пов'язаний насамперед із живописом Е. Уорхолла. Гіперреалісти домагалися фотографічної, документальної точності того, що зображується, фіксували в першу чергу зовнішні ознаки предметів. Гіперболізація зовнішніх характеристик, статична форма творів руйнували змістовну значущість того, що зображується, свідомо спрощували картину світу.

- **ГУ́МОР** – особлива форма комічного, яка відрізняється незлобливим ставленням до хиб життєвих явищ, поведінки людей, здатна викликати лише приязну посмішку.

- **ГРА́ФІКА** (від грец. *γραφικός* – «написаний») – мистецтво малюнка та естампа. Заснована на використанні однотонного малюнка і використовує як основні образотворчі засоби контурну лінію, крапку, штрих, пляму. Залежно від

призначення вона поділяється на станкову, прикладну і друкарську (малюнок, гравюра, літографія, офорт, ілюстрація, карикатура).

Д

- **ДАДАЇЗМ** (франц. *dadaïsme* – від *dada* – дитячий дерев'яний коник; перен.: незв'язний дитячий лепет) – художній напрям, головної рисою якого є активна антиестетичність. Народився в часи Першої світової війни у Швейцарії. Формою протесту проти ворожої дійсності дадаїсти обрали культ абсурду та знищення мистецтва. Не мало значення і сама назва напрямку: сполучення звуків «дада» виводили то від румунського «так-так», то від французького «коник», то від дитячого безладного белькотіння. Дадаїсти не мали визначеної культурно-естетичної програми і займалися творчістю для того, щоб довести, що творчість – теж ніщо. Сміючись над дійсністю, дадаїсти замість поезії в традиційному сенсі пропонували слухачам набори випадкових слів і безглузді словосполучення або читали одночасно вірші різних поетів.

- **ДЕКОРАТИВНО-ПРИКЛАДНЕ МИСТЕЦТВО** – особлива галузь художньої діяльності, у продуктах якої призначення досягнення практичної мети органічно зливається з формальним рішенням, що має естетичну значущість.

- **ДИЗАЙН** – це творча діяльність, метою якої є виявлення формальних якостей промислових виробів. Ці якості включають і зовнішні особливості виробів, але переважно – структурні та функціональні взаємозв'язки, які перетворюють вироби в єдине ціле як з точки зору споживача, так і з точки зору виробника.

Е

- **ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМ** (франц. *existentialisme* від лат. *exsistentia* – існування) – як художній напрямок ґрунтується на концепції абсурдності життя. Весь світ, усе людське суспільство – суцільне «непорозуміння», абсолютний абсурд. Люди принципово самотні, замкнуті, приречені на взаємне нерозуміння. Кожна людина – цілий світ. Але ці світи не зв'язані один з одним. Спілкування людей йде лише поверхово і не торкає глибини душі, тому воно не веде до розмикання самотності.

• **ЕКСПРЕСІОНІЗМ** (від франц. *expression* – вираження, виразність) – естетичний напрям ХХ ст. Початковий етап розвитку експресіонізму пов'язаний з творчістю ряду художників, у творах яких був присутній протест людини проти такого світу, що знеособлює, світу жорстокості, люті, насильства. Початок першої світової війни привніс у творчість експресіоністів тему протесту проти війни і смерті. Пізніше в експресіонізмі стали переважати тенденції релігійно-містичного характеру.

• **ЕСТЕТИКА** (грец. *αισθητικός* – чуттєво пізнавальний) – наука про естетичне в дійсності, про сутність і закони естетичної свідомості, пізнання і естетичну діяльність людини, наука про загальні закони розвитку мистецтва.

• **ЕСТЕТИКА ФІЛОСОФСЬКОЇ ІНТУЇЦІЇ** – найбільш повно вона подана інтуїтивізмом Анрі Бергсона. Інтуїцію А. Бергсон трактує не як одну з можливих граней складного процесу пізнання дійсності, а як головний, нічим не обмежений засіб проникнення в таємниці світу, відстоював ідею повного «відриву» мистецтва від дійсності. Прихильники інтуїтивістської естетики спробували відродити і затвердити в умовах ХХ ст. основні положення теорії «чистого», «незацікавленого» мистецтва, що виникла у Франції в першій половині ХІХ ст. і була пов'язана з ім'ям Теофіла Готье. Традиційні тези теорії «чистого» мистецтва – самоцінність художньої творчості, незалежності мистецтва від суспільних вимог, від політики – переростали в ідеї елітарності художника і творчості.

• **ЕСТЕТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ** – будь-яка людська діяльність у її загальнолюдському вимірі, мета якої – перетворення дійсності за законами краси (ритму, симетрії, пропорції, гармонії).

• **ЕСТЕТИЧНА СВІДОМІСТЬ** – одна з форм духовного життя суспільства, яка відображує довкілля, різноманітну діяльність людини, а також продукти цієї діяльності, у тому числі художні твори, у чуттєвих образах, що усвідомлюються в судженнях естетичного смаку.

• **ЕСТЕТИЧНИЙ ІДЕАЛ** – відображення сутності предмета, але сутності найглибшого порядку, яка містить у собі найвищу форму розвитку реальності, що дана емоційно.

- **ЕСТЕТИЧНИЙ СМАК** – здатність до індивідуальної оцінки та добору естетичних цінностей, яка визначає можливість особистості до саморозвитку.

- **ЕСТЕТИЧНІ ЗАКÓНИ** – естетичні відношення між естетичними явищами; закони мистецтва як форми суспільної свідомості.

- **ЕСТЕТИЧНА ПОТРЕ́БА** – це зацікавленість людини естетичними цінностями, початковий момент освоєння і створення естетичного; потреба в переживаннях, прагнення прекрасного.

- **ЕСТЕТИЧНІ ПОЧУТТЯ́** – це духовне утворення, яке означає певний рівень соціалізації індивіда, піднесення його потреб до істинно людських; наслідок суб'єктивної емоційної реакції людини на об'єктивні виражальні форми природної та соціальної реальності, які оцінюються у співвідношенні з уявленнями людини про красу.

Ж

- **ЖА́НР** (від франц. *genre* – манера, різновид) – внутрішній підрозділ у мистецтві. Принципи поділу на жанри специфічні для кожної з галузей художньої творчості. У живописі головні жанри визначаються перш за все за предметом зображення: пейзаж, портрет, побутовий жанр, історичний. У літературі – поема, роман, повість, оповідання, трагедія, комедія. Кожному жанру притаманні тільки його специфічні засоби художньої виразності, тобто єдності змісту і форми.

- **ЖИВÓПИС** – вид мистецтва, який здатний відтворити видиму реальність, пізнати і тлумачити її за допомогою кольору, який нерозривно пов'язаний з малюнком, на двомірній поверхні. Додатковими засобами емоційного впливу живопису є світлотіньове моделювання об'ємною форми, використання законів лінійної та повітряної перспективи, ритму, тональних градацій кольору. Поділяється на монументальний і станковий. Основними його жанрами є іконопис, портрет, пейзаж, натюрморт, сюжетно-тематичні картини, мініатюра і т. д.

З

- **ЗМІСТ** – головний елемент художнього твору, єдність об’єктивних і суб’єктивних начал, єдність теми, ідеї та авторської оцінки.

І

- **ІМПРЕСІОНІЗМ** (від франц. *impression* – враження) – стиль некласичного мистецтва, що виникає в другій половині ХІХ ст. Назва походить від французького слова, що означає враження, оскільки імпресіоністи вважали головним завданням мистецтва не відтворення дійсності, а вираження, зображення тих вражень, які людина отримує у своїх контактах із дійсністю. Вони закликають художника залишити майстерню, вийти на відкрите повітря і зображувати те, якою видається дійсність у нашому сприйнятті, як ми її переживаємо. Імпресіоністи порушили класичні правила живопису, запровадили нові сполучення кольорів, намагаючись передати рухливість, неостаточність і непевність нашого сприйняття дійсності.

- **ІРՈՆІЯ** (давн.-грец. *εἰρωνεία* – лукавство, глузування, прихований гумор) – форма комічного, що являє собою прихований глум, вибухова сила якого замаскована серйозною формою. Вона виявляє конфлікт нікчемного змісту з зовнішньою пристойною, респектабельною формою.

К

- **КАЛОКАΓΑΤІЯ** (давн.-грец. *καλοκαγαθία*) – термін культури античності; визначає гармонію зовнішнього і внутрішнього в людині, головний принцип і умова краси людини. К. була ідеалом виховання, поєднання шляхетності, багатства та краси фізичних і духовних здібностей.

- **КАΤΆΡСИС** (від давн.-грец. *κάθαρσις* – підняття, очищення, оздоровлення) – за вченням Арістотеля, очищення та душевне полегшення, головна функція мистецтва.

- **КІНО (КІНЕМАТՈΓΡΑΦ)** – мистецтво синтетичне, видовищне та колективне, де за допомогою технічних засобів (кінокамера, освітлення, звуковий супровід) і монтажу

створюються особливий час і простір, зображувально-виразні форми. Включає в себе кілька напрямів: художнє кіно, документальне кіно, науково-популярне кіно, анімаційне кіно, просвітницько-пропагандистське кіно. У жанровому плані розрізняють епічне кіно (масштабні історичні події), історичне кіно, мелодраму, кінокомедію, музичне кіно, пригодницьке кіно, фантастичне кіно, кінофарси, сатиричне кіно, кіноновели і т. д.

- **КЛАСИЦИЗМ** (франц. *classicisme* від лат. *classicus* – зразковий) – напрямок, який оформився в художній культурі європейських країн на початку XVII ст. Його характерною рисою є схилення перед античністю, естетика класицизму орієнтувала митців на створення образів, що відзначаються ясністю, логічністю, суворою врівноваженістю і гармонією.

- **КОМПОЗИЦІЯ** (лат. *composito* – складання, створення) – структурна побудова художнього твору, розміщення і співвідношення всіх його елементів і частин у єдиному цілому.

- **КРИТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ** – напрям у мистецтві, який виник у 20-х рр. XIX ст., в основі якого принцип історизму, правдивого зображення дійсності. Завданням мистецтва є не тільки відобразити світ, але і дати йому оцінку. Для реалізму характерна типізація як засіб розкриття соціальних якостей особи. Реалізм створює типові характери за типових обставин. Серед жанрів мистецтва в К. р. найбільш популярні сатира і комедія.

- **КУБІЗМ** – мистецький напрямок, що виник у Парижі на початку XX ст. Кубісти прагнули виразити свій внутрішній світ, вони вважали його єдиним джерелом творчого натхнення. Кубісти відмовилися від традиційних художніх засобів і почали розробляти нові форми багатовимірної перспективи, які б дали можливість показати об'єкт всебічно, у вигляді множини площин, що перетинають одна одну, утворюючи напівпрозорі чотирикутники, трикутники, півкола.

- **КУЛЬТУРА ПОВЕДІНКИ** – складова частина культури людини, що є зовнішнім проявом духовного багатства особистості та її внутрішнього світу; це сукупність форм повсякденної поведінки людини, у яких знаходять зовнішнє відображення моральні та естетичні норми поведінки.

М

- **МАСОВА КУЛЬТУРА** – явище, що у ХХ ст. характеризує істотні зрушення в умовах життя сучасного суспільства та в механізмах сучасної культури. Її твори мають низку специфічних ознак: примітивність характеристики відносин між людьми; зведення соціальних конфліктів до сюжетно цікавих сутичок «гарних» і «поганих» людей; розважальність, кумедність, сентиментальність, орієнтованість на підсвідомі інстинкти; формування в споживача продукції масової культури праги володіння, почуття власності, національних і расових забобонів. Єдиного підходу до визначення того, що таке М. к., не існує. Завдяки системі масових комунікацій вона охоплює переважну більшість членів суспільства і, як вважається, орієнтує і підкорює собі всі сторони людського існування, претендує на охоплення культури всього світу, на його культурну «колонізацію».

- **МИСТЕЦТВА ПЛАСТИЧНІ** – поняття, що об'єднує види мистецтва, твори яких існують у просторі, не змінюються в часі і сприймаються зором. Пластичні мистецтва поділяються на образотворчі (живопис, скульптура, графіка, фотомистецтво) і необразотворчі (архітектура, декоративно-споживне мистецтво і художнє конструювання). Межі між ними не є абсолютними.

- **МИМЕЗИС** (грец. *μίμησις* – наслідування) – наслідування. За вченням Арістотеля, М. основний принцип творчої діяльності митця. М. притаманний людині з дитинства. Здатністю до наслідування людина відрізняється від тварин. Через наслідування людина набуває перших знань і навичок. Через наслідування людина стримує задоволення, тому що в цій діяльності присутнє впізнання. М. також активізує уяву.

- **МОДЕРНІЗМ** (букв. – осучаснений, від лат. *modernus* – сучасний) – напрям у сучасній культурі, найважливішою рисою якого є войовниче заперечення традиції, виробленої культурою Нового часу і відповідним їй типом буржуазного суспільства. Це призводить до того, що на місце характерної для цього суспільства міщанської моралі стає естетський аморалізм та естетика неподобства. Стара віра у «вічні істини» замінюється оберненою ілюзією помилкової свідомості – релятивізмом,

відповідно до якого істин стільки ж, скільки думок, «переживань», «екзистенціальних ситуацій», а в історичному світі – кожна епоха і культура мають свою неповторну «душу», особливе «бачення», свій замкнутий стиль, не пов'язаний ніяким загальним художнім розвитком з іншими стилями, однаково цінними і просто рівними.

- **МУЗИКА** – вид мистецтва, який відтворює дійсність завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Суттєва особливість М. полягає в тому, що вона намагається передати не якісь явища, а динаміку змін людського чуття. Тому основою М. є інтонація, а її структура складається зі звуків на основі ритму і гармонії, що у своєму поєднанні дають мелодію. Знакову, смислотворчу роль у М. відіграють також гучність, тембр, темп, ритм та інші елементи. З цих знаків складається музична фраза, музичний образ, а їхня система утворює музичний текст. Динамічна природа М. є найбільш адекватною психічним процесам людини, тому вона має надзвичайно сильний вплив на людину, і це частково пояснюється ще й тим, що в такому впливі окремо не виділяються воля, мислення, емоції та почуття: все це присутнє разом і в злитті.

Н

- **НАТУРАЛІЗМ** (від лат. *natura* – природа) – поширений у мистецтві Франції в другій половині XIX ст. напрям, що спирався на традиції позитивістської філософії О. Конта. Натуралісти прагнули неупередженого, «об'єктивного» відтворення дійсності, копіткого «нанизування» фактів. При цьому вони з особливою старанністю опрацьовували випадки хворобливого психічного стану особистості, аморальної поведінки. Натуралізм зводив сенс існування людини до біологічних мотивів і підкреслював роль підсвідомого в людському існуванні. Письменники та художники цього напрямку намагалися відображувати життя людини без усіляких прикрас, умовностей і табу.

- **НИЗЬКЕ** – категорія естетики, яка відтворює гранично негативні явища дійсності і особливості суспільного та індивідуального життя, які викликають у людини співвідносну естетичну реакцію (презирство, зневагу).

II

- **ПЕРСПЕКТИВА** (франц. *perspective* від лат. *perspicio* – ясно бачу) – засіб створення просторового ефекту на площині. Відома пряма та зворотна перспектива (ікони).

- **ПІДНІСЕНЕ** – категорія естетики, яка відображує сукупність природних, соціальних і художніх явищ, які є винятковими за своїми характеристиками, завдяки чому вони виступають як джерело глибокого естетичного переживання.

- **ПОП-АРТ** (англ. *pop-art*, скорочення від англ. *popular art*, етимологію також пов'язують із англ. *pop* – уривчастий удар, плескіт) – напрям мистецтва, який видає предмети промислового виробництва або їх натуралістично виконані копії за художні твори. Він виникає в 1950-х рр. в Англії, а в 1960-х рр. стає одним з найвпливовіших напрямів мистецтва.

- **ПОСТМОДЕРНІЗМ** (франц. *postmodernisme* – після модернізму) – широка культурна течія кінця ХХ ст., пов'язана з умонастроєм «утоми», із розчаруванням в ідеалах і цінностях Відродження і Просвітництва з їхньою вірою в прогрес, торжество розуму, безмежність людських можливостей і одночасно в ідеалах модернізму з його пафосом радикалізму, ентузіазму, діяльності й спрямованості до утвердження нових, штучно вироблених, спроектованих цінностей. Постмодернізм характеризується «ентропійним» станом культури, відзначеним есхатологічними настроями, естетичними «мутаціями», взаємопроникненням стилів, еkleктичним змішанням художніх мов, вторинністю образів, іронічним ставленням художника до них і самоіронічним – до себе.

- **ПОТВОРНЕ** – протилежність прекрасного, пов'язана з оцінюванням тих явищ, які викликають людське обурення, незадоволення внаслідок дисгармонії, диспропорційності, невпорядкованості.

- **ПРАГМАТИСТСЬКА ЕСТЕТИКА** – заснована на концепції Джона Д'юї. Її центральною категорією є поняття «естетичного досвіду». Він є суб'єктивною формою «регулюючої поведінки». Остання впорядковує хаос переживань індивіда, являє собою вдале пристосування до середовища. «Естетичний

досвід» властивий однаково живій і неживій природі. Д'юї наділяє його «естетичною якістю», або «естетичною властивістю», що складають його основу та переважають над іншими аспектами «досвіду». Він вважає, що будь-яка спроба описати чи пояснити «естетичну якість» буде подібною до спроби пояснити, що таке кохання, ненависть, радість, дружба, ніколи не відчуваючи їх. Д'юї виступає проти ідеї одухотворення мистецтва та його аналізу поза досвідом. Якщо твір мистецтва отримує статус класичного, він стає ізольованим від умов виникнення та дійсного життєвого досвіду людей. Для наочності американський естетик порівнює твір мистецтва з верхівкою гори, яка не може існувати без своєї підвалини, яка спирається на неї і є її частиною, побудованою з того самого матеріалу. При визначенні змісту поняття «естетична цінність», що широко використовується в естетиці прагматизму, Джон Д'юї радить виходити зі спостережень над подіями, побутовими сценами, які надають людині насолоду та збуджують її інтерес, наприклад за пожежним авто, що проноситься повз неї, екскаватором, що викопує в землі величезний котлован, альпіністом, який підіймається на крутий схил, і т. п. Витоки мистецтва в досвіді людини будуть пізнані тим, хто розуміє, як грація гравця в м'яч діє на оточуючих, що спостерігають за ним.

- **ПРЕКРАСНЕ** – найвища естетична цінність, яка збігається з уявленням людини про досконалість або про те, що сприяє вдосконаленню дійсності.

- **ПРОЄКТНА КУЛЬТУРА** – комплекс засобів і форм інституціонально організованої проектної діяльності, яка функціонально пов'язана з системами управління, планування і є особливого роду виробництвом проектної документації, у мові якої передбачається бажаний результат дій і образ майбутнього об'єкта – речі, предметного середовища, системи діяльності, способу життя в цілому.

- **ПРОСВІТНИЦЬКИЙ РЕАЛІЗМ** – художній напрям, що склався у XVIII ст. у період соціальної боротьби, коли на історичну арену вийшла буржуазія. У ньому мистецтво демократизується і звертається до життєвого матеріалу, у художніх творах з'являються представники різних соціальних верств. Провідним жанром стає соціально-побутовий роман.

Р

- **РОМАНТИ́ЗМ** (франц. *romans*) – художній напрям, який з’явився наприкінці XVIII ст. і був зумовлений великими соціально-економічними і політичними подіями того часу, наприклад передреволюційними і післяреволюційними подіями у Франції. В основі романтизму лежить концепція безсмертя зла і вічної боротьби з ним. Романтики створили образ ідеального героя, який бореться з несправедливістю, злом. Мистецтво романтизму метафоричне, асоціативне, багатобарвне, воно тісно пов’язано з філософією, релігією.

С

- **САРКА́ЗМ** (від грец. *σαρκασμός*, букв. розривати [м'ясо]) – форма комічного, що викликає дошкульний сміх, який містить у собі руйнівну оцінку різних негативних явищ особистого та суспільного життя. С. близький до іронії, але це вадлива, зла іронія. Негативна оцінка тут втілена більш виразно та чітко, ніж в іронії.

- **САТІ́РА** – форма комічного, сутність якої полягає в тому, що шляхом використання особливих засобів і прийомів досягається критика недоліків, пороків, суперечностей соціальної дійсності як така, що знищує їх.

- **СЕНТИМЕНТАЛІ́ЗМ** (франц. *sentimentalisme*, від франц. *sentiment* – почуття) – художній напрям, який виник на противагу аристократичному мистецтву. Він апелює до почуттів людей, ідеалізує добропорядність героїв і протиставляє злу добро. С. звертається до дійсності, але, на відміну від реалізму, він є наївним, ідеалістичним у її сприйнятті. Ідеалізує теми природи, сільського життя, патріархальності, високої любові та ін. Започаткував такі жанри, як елегія, кладовищенська лірика, слізливі комедії, міщанська драма, чуттєва повість.

- **СКУЛЬПТУ́РА** (лат. *sculptura*, від *sculpo* – вирізаю, висікаю) – мистецтво, що створює просторовий образ засобами об’ємних пластичних образів і просторових форм. Твори С. створюються з різних твердих і пластичних матеріалів. Зазвичай це дерево, мармур, граніт, глина, віск, пластилін і т. д.

- **СОЦІАЛІСТИЧНИЙ РЕАЛІЗМ** – напрям у мистецтві ХХ ст. Його особливість полягає у відображенні дійсності з позиції робітничого класу та комуністичної партії. Спирався на такі принципи, як комуністична ідейність, народність, показ життя в революційному розвитку, оптимізм, створення образу позитивного героя. Був панівним художнім напрямом під час існування СРСР.

- **СТІЛЬ** (від лат. *stylus*, первісно – паличка для письма, стиль) – у літературі та мистецтві єдність змісту, образної системи і художньої форми, що склалася за конкретних суспільно-історичних умов і властива різним історичним періодам та епохам у розвитку літератури й мистецтва; сукупність головних художніх особливостей у творчості митця, які виявляються як у темі, ідеях, характерах, так і в творчовиразних засобах, у технічній обробці матеріалу, виконанні.

- **СЮРРЕАЛІЗМ** (франц. *surrealisme* – надреалізм) – напрям у мистецтві, затвердився в середині 1920-х рр. Творчість сюрреалістів пронизано ідеєю художнього та соціального бунту, загальної непокірності встановленим нормам життя і світосприйняття, прагненням до створення світу принципово нових цінностей і пошуків засобів знайти себе в цьому світі. Хаос світу, за сюрреалістами, провокує і хаос художнього мислення. Представники сюрреалізму вирішили замінити реальний, наочний світ містичним світом підсвідомого. Сновидіння, галюцинації та божевілля вважалися єдиним джерелом натхнення.

Т

- **ТЕАТР** (від франц. *théâtre* від грец. *θέατρον* – місце видовища) – вид мистецтва, де ідеї стверджуються за допомогою драматичної дії – вистави. У його основі лежить художнє відображення життя, яке здійснюється за допомогою драматичної дії, що виконується акторами перед глядачами. Т. – особливий вид колективної творчості, що об'єднує зусилля драматурга, режисера, композитора, акторів. У ньому акт творчості (створення образу актором) протікає на очах у глядача, при тому кожного разу унікально та неповторно, на відміну від книги або фільму, які можна передивлятися і перечитувати знову; ця миттєвість надає театру особливої близькості до реалій життя.

- **ТЕЛЕБАЧЕННЯ** – вид мистецтва, особливістю якого є передача синхронності подій, безпосередній репортаж з місця події, залучення глядача до сучасної течії історії за допомогою скерованого сигналу. Як мистецтво Т. покликано транслювати масовій аудиторії естетично оформлені враження від подій, заходів, незвичайних явищ буття. Цей відносно новий вид мистецтва забезпечує інтимність, домашню комфортність сприйняття, ефект присутності глядача (актуальність), хронікальність і документальність художньої інформації. Для Т. важливим є ефект безумовності зображення: на телеекрані відображується весь світ. Разом із тим Т. може бути використано як засіб маніпулювання свідомістю.

- **ТЕХНІЧНА ЕСТЕТИКА** – наукова дисципліна, яка комплексно вивчає соціальні, естетичні, функціональні, ергономічні і технічні аспекти формування предметно-просторового середовища і складає науково-методичні основи дизайну.

- **ТРАГІЧНЕ** – категорія естетики, що відображує діалектику свободи та необхідності, втілюючи найбільш гострі життєві протиріччя (колізії), наприклад між історичною необхідністю і практичною неможливістю її здійснення.

У

- **УМОВНІСТЬ** – властивість мистецтва, яка підкреслює відмінність художнього твору від відтворюваної ним реальності.

Ф

- **ФОРМА** – внутрішня організація, структура художнього твору, створена за допомогою зображувально-виражальних засобів даного виду мистецтва для вираження художнього змісту.

- **ФОТОМИСТЕЦТВО** – базується на точності та миттєвості відтворення хіміко-технічними і оптичними засобами образу, що вихоплює з потоку життя якісь явища або події, роблячи їх предметами нашої спеціальної уваги. Засобами Ф. є контраст, незвичний ракурс бачення, фіксація унікальних ситуацій, яскравість, виразність і масштабність зображення дійсності, вміння майстра побачити те, на що звичайна людина не звертає уваги.

- **ФРЕСКА** (від італ. *affresco* – свіжий) – вид живопису, коли на стіну, яка щойно заштукатурена, наносять розчинені у воді фарби. Фрески площею кілька квадратних метрів виконують дуже швидко, за п'ять-шість годин, тому техніка Ф. потребує високої живописної майстерності, точної руки, найвищого художнього смаку.

Х

- **ХОРЕОГРАФІЯ** (від грец. *χορεία* – танець, хоровод і грец. *γραφή* – писати) – мистецтво танцю, будується на музично організованих, умовних, виразних рухах людського тіла (танку). Танець (танок) – мелодійний і ритмічний рух людського тіла, що, підсилений музичними тональностями та ритмом, розкриває характер людських взаємин, їхні відчуття, темперамент і певні аспекти взаємин із світом. У танці емоційний стан людини виражається в жестикуляції, характері рухів. У сучасній Х. розрізняють побутовий (народний і бальний) і сценічний (естрадний і балет) танці. Балет є найвищою формою Х., яка стала центром синтезу мистецтв, органічно поєднуючи музику й театр. Основою хореографічної дії в балеті є танок, який втілює події сюжету, стан і характер дійових осіб.

- **ХУДЇЖНІЙ КАНОН** (грец. *κανών* – правило, норма, зразок, букв. палиця; лат. *canon*) – жорстко закріплені правила та взірці створення певних творів або зображень. Явище канону було зумовлено тісним зв'язком мистецтва з релігією та інтересами певних держав. Оскільки і релігія, і держава найбільше цінували стабільність, усталеність, то канон передбачав точне повторення тих форм і пропорцій, що були прийняті як належні та взірцеві. Канонізоване мистецтво спостерігається в давніх цивілізаціях, частково в античному світі, частково в середні віки. Канон не дозволяє індивідуальних пошуків митця, у той час як художній стиль це припускає і дозволяє.

- **ХУДЇЖНЯ КУЛЬТУРА** – сукупність створених певним суспільством художніх цінностей, а також самого процесу їх створення, поділу та сприйняття, освоєння суспільством і кожною окремою людиною.

• **ХУДОЖНЯ ЛІТЕРАТУРА** – мистецтво слова, яке народжує образи, так звані тропи. Вони створюють живу картину реальності у свідомості читача, викликаючи наочні образи. Твори Х. л. за різними ознаками поділяють на окремі роди: 1) проза, поезія, драматургія; 2) епос, лірика, драма; 3) художня література, художня публіцистика, есеїстика; 4) змішані жанри (сатира).

• **ХУДОЖНІЙ НАПРЯМ** – сукупність творів, що стають близькими один до одного за рядом суттєвих ідейно-естетичних ознак, тобто художній матеріал матеріалізується у художньому напрямі.

• **ХУДОЖНІЙ ОБРАЗ** – кардинальна категорія естетики, яка відображує сутність художньої творчості; форма мислення в мистецтві і засіб відображення і моделювання дійсності, якому властиві окремі специфічні риси.

Ц

• **ЦИРКОВЕ МИСТЕЦТВО** – належить до так званого веселого жанру, включає в себе акробатику, еквілібристику, гімнастику, клоунаду, музичну ексцентрику, кінну їзду, дресирування тварин. Великою мірою заснована на демонстрації здібностей, що виходять за межі звичайних здібностей людини.

РЕЛІГІЄЗНАВСТВО

А

- **АВАТА́РА** (санскр. *avatāra*, – сходження) – в індуїзмі втілення Бога в образах інших богів, людей або тварин, яке приходить з духовного світу задля спасіння певних душ або світу в цілому.

- **АВЕ́СТА** (від іран. *awastāg* – основа) – священна книга зороастризму, збірник з 21 частини, у яких викладено суть зороастрійського вчення.

- **АВТОКЕФА́ЛІЯ** (від грец. *αυτός* – сам та *κεφαλή* – голова) – повне самоврядування церкви, її незалежність від інших єдиновірних церков.

- **А́гні** (санскр. вогонь) – в індуїзмі бог вогню.

- **АДВЕНТІ́ЗМ** (від лат. *adventus* — пришествя; букв. біля порогу) – протестантська течія, що виникла в США в 30-ті рр. ХІХ ст. Засновник – Вільям Міллер, який у 1831 р. почав проповідувати неминучість кінця світу і навіть визначив його дату – 21 березня 1843 р. Після цього нібито відбудеться «друге пришествя» Христа на землю, який вчинить страшний суд, розправиться з грішниками, Сатаною і його прихильниками й створить тисячолітнє царство Боже на небі для тих, хто сповідує адвентизм. Вони визнають смертність душі, заявляючи, що вона вмирає разом з тілом, щоб воскреснути в день «другого пришествя». Проповідують «санітарну норму» - заборону на деякі харчові продукти (свинина, кава). Віруючі віддають десятину від свого заробітку на справу Божу.

- **АМУЛЕ́Т** (лат. *amuletum* – ладанка, привісок) – невеликий предмет, який за допомогою сили уяви наділяється надприродною силою, здатністю захищати, оберігати його власника від усіляких нещасть і приносити удачу.

- **АНГЛІКА́НСЬКА ЦЕ́РКВА** (англ. *Church of England*) – одна з трьох основних протестантських церков, яка зберегла багато рис католицизму. В англіканстві еклектично з'єднані протестантський догмат про спасіння особистою вірою і

католицький – про спасенну силу церкви, збереглися церковна ієрархія, пишний культ і священицькі облачення.

- **АНИМІЗМ** (від лат. *anima* – душа, *animus* – дух) – одна з первісних форм релігії, віра в існування в тілі людини її двійника – душі, від якої ніби залежить саме життя особи, її психологічний і фізіологічний стан.

- **АПÓКРИФИ** – літературні пам'ятки, що виникли в лоні біблійної традиції і претендували на канонічне визначення, однак були відкинуті, тому що не відповідали догматичному церковно-релігійному вченню.

- **АПОЛОГÉТИКА** (з грец. *πολογία* – промова на захист, грец. *apologetikos* – захисний, виправданий) – галузь християнського богослов'я, що обґрунтовує віровчення християнства.

- **АПÓСТОЛИ** (грец. *απόστολος* – посланець) – у християнстві група учнів, обраних Ісусом Христом для поширення Його ідей.

- **АТЕЇЗМ** (від грец. *άθεος* – безбожний) – світоглядна настанова, що виражається в запереченні буття Бога чи богів, визнання людини єдиним у всесвіті носієм духовних здатностей.

- **АЯТОЛА́** (араб. *الله آية* – знамення Аллаха) – найвищий титул шийтського законодавця, який має право здійснювати судження з релігійних і правових питань.

Б

- **БАПТІЗМ** (від грец. *Βάπτισμα* – хрещення) – найпоширеніший різновид пізнього протестантизму. З'явився в Голландії в 1609 р. Баптисти більш послідовно, ніж інші протестанти, додержуються принципу спасіння лише шляхом особистої віри, заперечують роль церкви як посередниці між Богом і людьми. Не вшановують ікони, хрести, святих. Молитовні збори проводять кілька разів на тиждень.

- **БІБЛІЯ** (грец. *τά βιβλία, βιβλία* – вівлія тобто «збірка книг»; також на честь міста Бібл, куди завозили папірус) – священна книга християнства (а Старий Завіт також іудаїзму).

Має дві частини – Старий Завіт (50 книг) і Новий Завіт (27 книг). Складалася протягом I тис. до н. е. та II-III ст. н. е. шляхом відбору, редагування та канонізації текстів.

- **БО́Г** – першооснова реальності, верховна надприродна сутність, яка обдарована вищим розумом, абсолютною досконалістю і всемогутністю, є творцем світу і причиною всього, що в ньому відбувається (за релігійним світоглядом).

- **БОГОРО́ДИЦЯ (БОГОМА́ТР)** – у християнстві Діва Марія, мати Ісуса Христа.

- **БРА́ХМА** (санскр. вищий, творець) – вищий бог у пантеоні індуїзму, який входить до тріади (Тримурті) богів поряд з Шивою і Вішну, творець світу і загального порядку.

- **БУ́ДДА** (санскр. *buddha*) – а) Сіддхартха Гаутама, засновник буддійської релігії; б) символ, який втілює в собі ідеал духовного розвитку; в) людина, що досягла найвищого ступеня духовного розвитку.

- **БУДДІ́ЗМ** (санскр. *buddha dharma*; палі, *buddha dhamma* – вчення Просвітленого) – найдавніша зі світових релігій. Зародився в VI-V ст. до н. е. в Індії та поширився в Південній, Південно-Східній і Центральній Азії, Далекому Сході. Заснований на чотирьох «благородних» істинах: жити – означає страждати, причина страждань – бажання, для звільнення від страждань необхідно позбавитися бажань, шлях до звільнення від бажань – восьмеричний шлях (праведні знання, прагнення, мова і т. д.). Вища мета Б. – досягнення нірвани. Священна книга – Трипітака.

В

- **ВАТИКА́Н** – держава-місто, центр Римської католицької церкви. Офіційна резиденція римських Пап. Має всі державні атрибути.

- **ВЕ́ДИ** – найдавніша пам'ятка індійської релігійної літератури, збірки гімнів, присвячених богам. Головні чотири В.: Ріг, Сама, Яджур, Атгарва.

- **ВІЛЬНОДУМСТВО** – ідейно-духовна течія, що визнає право людини на свободу мислення, вільне пізнання сутності світу, критичне ставлення до усталених поглядів і переконань, самостійний пошук істини.

- **ВІРА** – психологічна настанова, що передбачає прийняття певних тверджень, особисту довіру до Бога як упорядника життя віруючого.

- **ВІШНУ** (санскр. всюдисущий або передвічний) – один із найголовніший богів індуїзму, Бог-охоронець світу.

Г

- **ГРІХОПАДІННЯ** – первородний гріх людства, порушення Адамом і Євою заборони Бога вживати плодів з дерева пізнання добра і зла в Едемському саду.

Д

- **ДАОСІЗМ** (кит. 道, букв. шлях) – одна з основних релігійно-філософських течій Китаю, за якою природа та життя людей підпорядковані божественному закону дао.

- **ДЕМОНОЛОГІЯ** (грец. *Δαίμων* та *λόγος*) – богословське вчення про лихих, підступних демонів – носіїв зла. Їм протистоять добрі духи – янголи, які сповіщають людям Божу волю та здійснюють заступництво від зла.

- **ДЖИХАД** (араб. جهاد – зусилля) – один із стовпів ісламу, який проголошує обов'язковість священної війни за віру. Розрізняють великий (духовне самовдосконалення) і малий (війна проти невірних) Д. Тому, хто гине за віру, обіцяно райське життя.

- **ДЗІЕН (ЧАНЬ)-БУДДИЗМ** (від яп. 禪; санскр. – споглядання, кит. 禪 чань, кор. 선 сён) – один з найбільш впливових напрямів буддизму на Далекому Сході (Китай, Японія). Засновник – Бодхидхарма. Д. вчить, що з божеством можна з'єднатись у земному житті, виявивши його у власній природі. Осягнути істинну природу речей, побачити їхню сутність, усвідомити свою причетність до всього існуючого, виявити свою «первісну природу», яка є «сутністю Будди», можна лише за допомогою медитації. Велика увага приділяється

психотренінгу. Наприкінці 50-х рр. ХХ ст. Д. стає популярним на Заході.

- **ДИЯВОЛ** – за релігійними уявленнями, ватажок сил зла, головний ворог спасіння людства, причина всіх його нещасть і страждань, керівник злих духів. У християнстві – уособлення темних сил, антипод Бога.

- **ДУХОВЕ́НСТВО (ДУХІВНІ́ЦТВО)** – загальна назва професійних служителів культу в деяких сучасних релігіях.

Е

- **ЕЗОТЕРІ́ЧНІ ОБ'Є́ДНА́ННЯ** (від давн.-грец. *σωτηρικός* – внутрішній) – релігійні спільноти, для яких характерна віра в існування надприродного світу, містичні уявлення про нього та магичні засоби спілкування з ним.

- **ЕНЦІ́КЛІКА** (лат. *encyclica*, грец. *ενκυκλιος* – окружний (окружне послання) – послання Папи римського до всіх католиків чи окремої країни, віруючих інших віросповідань, інколи також і до невіруючих.

Є

- **ЄВАНГЕЛІ́СТИ** (грец. *εὐαγγελιστής*) – за уявленнями християнства, автори чотирьох канонічних Євангелій: Матвій, Марко, Лука, Іоан.

- **ЄВАНГЕ́ЛІЯ** (від грец. *εὐαγγέλιον* — добра звістка, добра новина) – ранньохристиянські твори, що оповідають про життя Ісуса Христа і розкривають зміст його вчення.

- **ЄПА́РХІЯ** – церковно-адміністративний округ у християнській церкві на чолі з архієреєм.

- **ЄРЕ́СЬ** (грец. *αἵρεσις* – вибір, напрямок, школа, вчення, секта, переконання, осягання) – релігійні погляди, визнані за суперечні з доктриною, проголошеною Церквою. Відповідно єретик – послідовник ересі.

Ж

- **ЖИТІЯ СВЯТИХ** – вид церковної літератури, яка описує життя і діяльність християнських святих-мучеників за віру, подвижників, церковних діячів.

З

- **ЗОРОАСТРІЗМ** (самоназва Вахві Даена Маздаясна – Добра Віра Вшанування мудрості) – давньоіранська дуалістична релігія, що виникла в X-VII ст. до н. е. Засновник – пророк Заратустра. Основне в З. – визнання боротьби двох вічно існуючих протилежних начал – добра (бог Ахурамазда) – уособлення світла, істини, життя, і зла (бог Анхра-Майньо) – пільми, брехні, смерті. Арена боротьби – весь світ. Врешті-решт сили добра переможуть. Важливим елементом культу є поклоніння священному вогню, тому прихильників З. називають вогнепоклонниками.

І

- **ІБЛІС (ШАЙТА́Н)** – ісламське ім'я біса, ангела, що протиставляв себе Аллаху.

- **ІКО́НА** (грец. *εἰκόνα* – малюнок, образ, зображення) – зображення Бога, святого, яке служить предметом поклоніння та вшанування.

- **ІСЛА́М** (араб. الإسلام, букв. означає сумирність, покірність Єдиному Богу) – одна зі світових релігій. Виникла в IV-VI ст. нашої ери на Аравійському півострові. Засновник – пророк Мухамед, який закликав у своїх проповідях вірити лише в одного Бога (Аллаха) і бути покірним волі Бога. Основні напрями І. – суніти, шиїти, хариджити, мутазиліти, мурджіти.

- **ІУДАЇ́ЗМ** (івр. יהודה – єврейська релігія; від імені Юди, сина біблейського патріарха Якова) – одна з національних монотеїстичних релігій, характерна для єврейського народу. Священна книга – Тора (П'ятикнижжя Мойсея). Верховний Бог – Яхве. Побудована на ідеї національної винятковості єврейського народу. Іудейський культ має велику кількість обрядів, молитов, постів, обмежень, вимог, заборон і свят.

К

- **КАА́БА** – головне святилище ісламу, кам'яна споруда прямокутної форми.

- **КАББАЛА́** (івр. קַבְּרָלָה, – одержання, прийняття, переказ) – духовне містично-філософське вчення в іудаїзмі. Священна книга – Зоар.

- **КАЛЬВІ́НІЗМ** – деномінація в протестантизмі, що виникла у ході Реформації на підставі ідей Ж. Кальвіна. Основні положення: спасіння особистою вірою, загальне священство віруючих, богонатхненність лише Біблії. Особливістю К. є догмат про абсолютне передвизначення, за яким Бог ще до створення світу одним людям дарував спасіння, іншим – загибель.

- **КА́МІ** – божественна сутність (істота чи предмет) у японській традиційній релігії синто. Їхня природа і вигляд можуть бути різні. Слугують об'єктом поклоніння і вшанування.

- **КАНО́НІЗА́ЦІЯ** (від лат. *canonizatio* – латинізована транскрипція грецького дієслова *κανονίζω* – ухвалювати, на основі правила узаконювати) – у католицькій і православних церквах процес зарахування кого-небудь до лику святих.

- **КАРДИНА́Л** (від лат. *cardo* – стрижень, вісь; *cardinalis* — головний) – найвища посадова особа католицької церкви після Папи, єпископ з правом голосу при виборі нового Папи Римського, член Колегії кардиналів, з яких обирають нового Папу.

- **КА́РМА** (санскр., палі – причина-наслідок, відплата, від санскр. कर्मन् *карман* – справа, дія, праця) – універсальний закон дії та наслідків у буддизмі та індуїзмі.

- **КАТОЛИ́ЦІЗМ** (лат. *ecclesia catholica* – вселенська церква) – один із основних (разом із православ'ям і протестантизмом) напрямів у християнстві. Остаточо сформувався в 1054 р. Має централізовану систему управління і свою суверенну теократичну державу – Ватикан. Основні риси віровчення – вчення про спасіння людини, обтяженої первородним гріхом, за допомогою Церкви, що має запас «добрих діл», уявлення про чистилище, де душі померлих очищаються від гріхів. Католицьку церкву очолює Папа Римський.

• **КВА́КЕРИ** (англ. *quakers*, від дієслова *to quake* – трясися, тріпати; офіційна назва – *Релігійна Спілка Друзів (квакерів)*, англ. *Religious Society of Friends*) – протестантська конфесія у християнстві, відома своїми пацифістськими настановами і гуманістичним спрямуванням.

• **КЛІ́РИК** (грец. *κλήρος* – жереб) – узагальнена назва священнослужителів у християнській церкві, на відміну від мирян.

• **КНІ́ГА ЗМІ́Н** – китайський філософсько-окультний трактат епохи династії Чжоу, присвячений ворожінню. Пояснює принципи мінливості природи і людського життя через закономірності зміни енергій інь і ян у всесвіті. Для пояснення використовуються магічні символи – триграми та гексаграми. Широко використовується в західній масовій культурі (наприклад, Ф. Дік «Людина у високому замку», К. Бенедиктов «Війна за Асгард» та ін.).

• **КО́АН** (яп. 公案 *ко:ан*, калька кит. 公案, гуньань) – у дзен-буддизмі коротке питання чи діалог, що зазвичай не містить логічної підоснови, побудований на алогізмах і парадоксах, що зрозумілі для інтуїтивного сприйняття.

• **КОРА́Н** (араб. *الْقُرْآن* – читання в голос, декламація) – священна книга мусульман. Прихильники ісламу вірять, що вона вічно зберігається в Аллаха, який передав її у вигляді одкровення через Мухамеда. Поділяється на 114 розділів, які називаються сурами, вони у свою чергу – на аяти.

• **КУ́ЛЬТ РЕЛІГІ́ЙНИЙ** (від лат. *cultus* – шанування, поклоніння, від лат. *colo* – обробляю, почитаю) – система релігійних дій, предметів і символів, апробованих у релігійній практиці впродовж певного часу та змінюваних за потребою.

• **КУ́ЛЬТИ НЕТРАДИЦІ́ЙНІ** – вперше цей термін використав Е. Трельч, який класифікував релігійні групи у церкви, секти і групи. Останні – містичні чи спіритуальні форми релігії, характерні для інтелектуалів. Сьогодні пропонується вживати термін «нові релігійні рухи» або «неорелігії».

Л

- **ЛА́ВРА** – назва великих православних чоловічих монастирів.
- **ЛА́МА** (тиб.) – буддійський чернець у Тибеті, Монголії, Бурятії, Туві.
- **ЛАМАЇ́ЗМ** – один з напрямів буддизму, сформувався в Тибеті на основі буддизму махаяни, тантризму, традиційної тибетської релігії бон-по. Разом з істинами буддизму пропагує містичні уявлення про світ і надприродні сили. На чолі прихильників ламаїзму стоїть далай-лама.
- **ЛІТУРГІ́Я** (грец. *λειτουργία* – служіння, спільна справа) – найголовніше колективне богослужіння, під час якого здійснюється свята євхаристія – перевтілення хліба і вина у справжнє тіло та кров Христові.

М

- **МА́ГІЯ** (лат. *magia*, з грец. *μαγεία* – чаклунство, чарівництво, ілюзія) – сукупність прийомів і обрядів, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на явища природи, тварин або людину.
- **МАХА́ЯНА** (тиб. Хва-шан Маха-ян; кит. Хешан Мохеянь (和尚摩訶衍) – велика колісниця) – течія в буддизмі, яка стверджує, що досягти нірвани можуть не лише ченці, а й звичайні люди за умови дотримання певних ритуалів.
- **МЕДИТА́ЦІЯ** – практикована в ряді релігій процедура внутрішнього зосередження уваги, емоцій, мислення на міркуваннях про релігійні цінності та образи божеств.
- **МЕЧЕ́ТЬ** (араб. مسجد – місце поклоніння) – релігійно-культуова споруда, храм у мусульман.
- **МІНАРЕ́Т** (араб. منارة, – маяк) – баштоподібна споруда при мечеті, з якої глашатай (муедзин) скликає мусульман на молитву.
- **МІСІОНЕ́РСТВО** (від лат. *missio* – доручення, надсилання) – поширення своєї віри серед населення.

- **МІСТИКА** (від грец. *μυστικός* – прихований, таємний) – релігійна віра чи духовний досвід, заснований на прямому, інтуїтивному єднанні з божественним.

- **МІФ** (грец. *μυθολογία* - переказ) - 1) історично перша світоглядна форма відображення дійсності. М. є духовно-практичним засобом освоєння форм суспільної життєдіяльності, форм взаємовідношення людини і природи, людини і суспільства; 2) вигадка.

- **МІФОЛОГІЯ** (грец. *μυθολογία* від *μῦθος* ζ – переказ та *λόγος* – слово; виклад стародавніх сказань, переказів) – сукупність міфів, переказів, оповідань, де в найвно-персоніфікованій наочно-образній формі подавалися явища природи і суспільного життя.

- **МОНОТЕЇЗМ** (від грец. *μόνος* *μονος* – єдиний + *θεός* *theos* – бог; єдинобóжжя) – форма вірувань і культу, що полягає у визнанні та поклонінні єдиному Богу.

- **МУФТІЙ** (араб. *مفتي* – [muftī], похідне від афта – висловлювати думку) – найвища духовна особа мусульман-сунітів, знавець шаріату.

- **МУЧЕНИКИ** – в католицизмі та православ'ї особи, які зазнали страждань від гонінь на християн, але залишилися вірними своєму віровченню.

Н

- **НАГІРНА ПРОПОВІДЬ** – за Євангелієм від Матвія, проповідь Христа на горі перед апостолами, у якій моральність переосмислюється на засадах любові як центральної категорії християнського віровчення.

- **НАДПРИРÓДНЕ** – віра в реальне існування надприродних, незалежних від дії законів природи і суспільства істот, явищ, зв'язків.

- **НАМА́З** (араб. *الظهر صلاة* – полуденна молитва) – п'ятиразова щоденна молитва в ісламі.

• **НОВІЙ ЗАВІТ** – частина Біблії, яку як святе письмо вшановують християни. Складається з 27 книг: 4 Євангелії, 21 послання апостолів, Одкровення.

• **НЬЮ ЁЙДЖ** – релігійні рухи, що виникли у другій половині ХХ ст. В основі лежить ідея «нового віку», якісно іншого періоду в розвитку людства, на відміну від попереднього, невдалого та жорстокого.

О

• **ОСТАННІЙ СЌД** – поняття, що описує останнє і остаточне проголошення Ісусом Христом вічної долі людей, яке відбудеться після тисячолітнього царства і бунту Сатани, що очікуються в кінці цього періоду.

П

• **ПАГОДА** (португальська вимова санскр. – бхагават, священний, славний; яп. 塔, то; кит. 寶塔 – вежа скарбів) – буддистська споруда культового призначення, у якій зберігаються буддійські святині, реліквії.

• **ПАНТЕОН** (грец. *πάνθειον* – храм всім богам) – сукупність богів певної конфесії.

• **ПАПА РІМСЬКИЙ** – глава католицької церкви, верховний правитель держави-міста Ватикан. Обирається конклавом (зборами кардиналів) на все життя.

• **ПАСТВА (МИРЯНЕ)** – звичайні віруючі в церкві.

• **ПЕКЛО** – у багатьох релігіях місце для посмертного покарання за гріхи.

• **ПЕРВОРОДНИЙ ГРІХ** – в іудаїзмі, християнстві та ісламі уявлення про порушення першими людьми заповідей Бога-Творця як причину загальної ущербності людської природи силами зла.

• **ПІСТ** – спосіб регламентації життя віруючих, що передбачає невживання певних видів їжі.

- **ПЛАЩАНІЦЯ** – полотнище з зображенням Христа у гробі, після зняття Його з хреста.

- **ПОЛІТЕЇЗМ** (від грец. *πολύς* – численний і *θεός* – бог) – уявлення про існування кількох або багатьох богів і поклоніння їм.

- **ПО́СТРИГ** – церковний обряд у християнстві, який здійснюється при посвяченні в чернецтво.

- **ПРАВОСЛА́В'Я** – один із трьох основних напрямів християнства, який виник після його поділу 1054 р. на західну (католицьку) і східну (православну) церкви. Нині діє 15 самостійних (православних) церков. За догматами П., Бог-Дух Святий сходить лише від Бога-Отця (у католицизмі вважають, що він сходить і від Сина). Триєдиний Бог єдиносущий, недоступний для людського розуму. Православні священики, на відміну від католицьких, мають право одружуватись.

- **ПРИХО́ВАНІЙ ІМА́М** – у шиїтів віра в незриме існування імама, один із елементів їхньої релігійно-політичної доктрини. Близько 874 р. у малолітньому віці таємно зник дванадцятий імам, оголошений «прихованим», повернення якого й очікується з надією на встановлення Божої справедливості.

- **ПРО́ПОВІДЬ** – публічна промова, що виголошується священнослужителями в храмі під час богослужіння.

- **ПРОТЕСТАНТІ́ЗМ** – один із трьох напрямів християнства разом із православ'ям і католицизмом. Виник у результаті широкого антикатолицького руху (Реформації), що охопив у XVI ст. ряд країн Європи. П. проголошує особисту віру єдиним шляхом спасіння, Біблію єдиним джерелом одкровення, не вважає духовенство посередником між Богом і людьми. Спасіння людини, за П., залежить не від обрядів і жертвувань, а лише від віри в спокутну жертву Христа.

Р

- **РЕЛІГІЄЗНА́ВСТВО** – галузь гуманітарних знань, спрямована на осягнення сутності, закономірностей походження й функціонування релігії на різних етапах розвитку суспільства,

механізму її соціальних зв'язків, особливостей їхнього впливу на віруючих.

- **РЕЛІГІЙНА ГРУПА** – один із видів релігійних організацій, як правило, малочисельних, для здійснення культових дій, спільного задоволення релігійних потреб.

- **РЕЛІГІЙНА ОРГАНІЗАЦІЯ** – об'єднання послідовників певного віросповідання, цілісність і єдність якого забезпечується змістом віровчення, культом, системою організаційних принципів, правил і ролей.

- **РІДНОВІРСТВО** – релігійний напрям, який базується на слов'янській міфології та релігії, ставить за мету відродження рідної слов'янської віри.

С

- **СВІТОВІ РЕЛІГІЇ** – монотеїстичні релігії, що долають етнічні обмеженості і постають доступними для сприйняття будь-якої людини.

- **СВОБОДА СОВІСТІ** – право, що гарантує людині недоторканість совісті людини в питаннях ставлення до релігії (свобода мати, приймати, змінювати релігійні вірування за власним вибором або дотримуватись нерелігійних переконань).

- **СВЯТЄ ПИСЬМО** – кодифіковане віровчення розвинутих релігій: в індуїзмі – Веди, у зороастризмі – Авеста, в іудаїзмі – Тора, у буддизмі – Трипітака, у християнстві – Біблія, в ісламі – Коран.

- **СЕКТА** (*secta* – школа, вчення, від лат. *sequor* – слідує) – релігійне об'єднання, що відокремилася з лона Церкви і стало до нього в опозицію. Характеризується фіксованим членством, авторитарним стилем управління, нав'язуванням «єдиного правильного» вчення.

- **СИНТОЇЗМ** (яп. 【神道】 , しんとう – шлях божеств; англ. *shintō*) – національна релігія японців. Полягає в поклонінні духам природних стихій та обожненні культу предків.

- **СУНА** – допоміжне джерело ісламського віровчення, оповіді про Мухамеда та його вчинки.

• **СУНІЗМ** – найбільш численний напрям ісламу. Суніти визнають святість не лише Корану, а й Суни. На думку прихильників цього напрямку, світського і духовного главу мусульман повинні обирати всі члени громади.

Т

• **ТАБУ** (від полінезійського слова *tapu* або *tabu* - заборона) - категорична заборона певних дій, порушення якої нібито неминуче призводить до тяжкої кари.

• **ТЕЇЗМ** (грец. *Θεός* - Бог) - релігійний світогляд, в основі якого лежить розуміння Бога як особи, що створила світ і втручається в його події.

• **ТОТЕМІЗМ** (одж. *ot-totem* — його рід) – віра в надприродну спорідненість людських спільнот (племен) з певними видами рослин, тварин, явищами природи.

• **ТРИМЎРТІ** (санскр. *trimūrti* – три обличчя) – в індуїзмі три головні боги: Брахма – творець світу, Вішну – його охоронець, Шива – руйнівник.

У

• **ЎММА** (араб. *أمة* – громада, нація) – мусульманська громада, спільнота всіх мусульман.

Ф

• **ФЕТИШІЗМ** (франц. *fetichisme*) – одна з ранніх форм релігійних вірувань, поклоніння предметам-фетишам, які наділені чудодійною силою.

Х

• **ХАДЖ** (араб. *حج*) – паломництво мусульман у Мекку до храму Кааби або в Медину до гроба Мухамеда, яке вважається подвигом благочестя.

• **ХІЛІАЗМ** (грец. *cbilioi* - тисяча) - релігійне вчення про тисячолітнє «царство Боже» на землі, що нібито настане перед «кінцем світу».

- **ХІНАЯНА** (санскр. *hīṇayāna*, букв. мала колісниця) – один із напрямів у буддизмі, прихильники якого вважають, що досягнути святості і нирвани можна лише через чернецтво.

- **ХРА́М** (від староцерк.-слов. *храмъ*) – сакральна споруда для відправлення культу.

- **ХРЕ́ЩЕННЯ** – християнське таїнство, яке здійснюється зануренням у воду або кропленням і означає прийняття людини в лоно Церкви.

- **ХРИСТІЯ́НСТВО** (від грец. *Χριστός* — помазанник, Месія) – одна з найбільш поширених світових релігій. За християнським вченням, Ісус Христос – Син Божий, який з волі Бога-Отця зійшов з небес на Землю, олюднився через народження Його Дівою Марією, дав людям заповіді Нового Завіту, прийняв страждальницьку смерть із метою спокути первородного гріха, воскрес і вознісся на небо і ще раз має прийти на Землю для здійснення Страшного суду.

Ц

- **ЦЕ́РКВА** – ієрархізована релігійна організація з чітко визначеними правилами та принципами взаємовідносин між духовенством і мирянами.

Ш

- **ШАМА́НІ́ЗМ** – форма первісних релігійних вірувань і культу, віра в можливість спілкування служителів культу із духами.

- **ШІ́ВА** (санскр. *śiva* – прихильний, дружній) – в індуїзмі бог-руйнівник, один з головних богів пантеону.

- **ШІ́Ї́ЗМ** (від араб. *شيعة* – прихильники, група, партія, секта, розкольники) – другий за кількістю послідовників напрям в ісламі. Вони визнають єдиними спадкоємцями пророка Мухамеда лише Алі та його нащадків, які начебто мають право на верховну владу – імамат.

ДОДАТОК

Логіка. Хрестоматія

1. Предмет і значення логіки

Логіка є великим переслідувачем темного і заплутаного мислення, вона розганяє туман, який переховує від нас наше неуцтво і примушує вважати, що ми розуміємо предмет, у той час, коли ми його не розуміємо.

Дж. Ст. Мілль

Логіка – дар меншини. Більшість піддається впливу забобонів і упереджень. Дуже багато заражені упередженістю думок, ревнощами, підозрілістю, страхом, заздрістю і гордістю. І люди в більшості своїй не бажають змінювати свої погляди...

Д. Карнегі

Для більшості людей покаранням є необхідність мислити.

Г. Форд

Логіка — це бог мислячих.

Л. Фейхтвангер

Логіка є мистецтвом правильно скеровувати розум у пізнанні речей, до якого прилучаються, щоб навчитися цьому самому та навчити цьому інших. Мистецтво, про яке йдеться, полягає в міркуваннях про те, що нас примушує робити сама природа. Ці міркування служать нам для трьох цілей.

По-перше, для того щоб ми могли переконатися, що правильно користуємося розумом, оскільки, розглядаючи правила, ми питаємо себе, чи не доводилося нам їх порушувати.

По-друге, для того щоб було легше знайти та уяснити помилку в діях нашого розуму. Бо нерідко буває, що завдяки лише природному світлу розуму знаходять хибність того чи іншого умовиводу, але не можуть сказати чому воно неправильне. Так, люди, що не розбираються в живопису, іноді відчують, що в картині є помилка, але не в змозі пояснити, що справляє на них неприємне враження.

По-третє, для того щоб, роздумуючи над діями нашого розуму, ми глибше пізнали його природу.

А. Арно, П. Ніколь

Логік зобов'язаний бачити речі точно такими, якими вони є.

А. Конан-Дойль

Завжди просто бути логічним, але майже неможливо бути логічним до кінця.

А. Камю

...Недостатньо тільки мати гарний розум, але головне – це добре використати його.

Р. Декарт

Могутня зброя людини в будь-яких ситуаціях – її розум. У безкінечному пізнанні світу, у перетворенні і пристосуванні буття до безкінечних потреб людини розум всемогутній і невичерпний. Гадаю, що творчі ресурси розуму можуть бути порівняні лише з енергетичними ресурсами Сонця.

Ч. Айтматов

Найголовніше завдання цивілізації – навчити людину мислити.

Т. Єдісон

Знання лише тоді знання, коли воно здобує зусиллями своєї думки, а не пам'яттю.

Л. Толстой

Всі скаржаться на свою пам'ять, але ніхто не скаржиться на свій розум.

Ф. де Ларошфуко

Що стосується логіки, то деякі говорять, що вона поділяється на два предмети: риторику і діалектику. Одні з'єднують спосіб визначення і те, що стосується правил і мірил, інші виключають вчення про визначення.

Діоген Лаертський

Логіка поділяється:

- 1) на аналітику і діалектику;
- 2) логіку природну, або популярну, і на штучну, або наукову;
- 3) логіку теоретичну і практичну;
- 4) логіку чисту і прикладну.

І. Кант

Знай, що відповідно до поставленої нами задачі філософські науки розпадаються на шість розділів: математику, логіку, фізику, метафізику, політику і етику.

Що стосується логіки, то і вона не має ніякого зв'язку з релігією – ні в смислі заперечення її, ні в смислі ствердження... Заперечення її призводить лише до того, що в логіків складається дурна думка не тільки про інтелект заперечувального, але і про його релігію, що, за твердженням останнього, освячує це заперечення.

Правда, логіки у своїй науці потрапляють у деяку оману, що полягає в тому, що вони зв'язують доказ з численними умовами, які, як вони думають, обов'язково повинні дати достовірне знання. Однак тільки логіки доходять до релігійних предметів, як

вони, виявляючись не в змозі виконати цих умов, роблять великі відступи від висунутих ними ж положень.

Може статися так, що яка-небудь людина, яка схвально ставиться до логіки, розглянувши цю науку і знайшовши її зрозумілою, подумає, що всі вихідні від логіків єресі підкріплені такими самими доказами, і, не чекаючи того моменту, коли дійде до метафізики, поспішить сам стати єретиком.

Це ще одне нещастя, що підстерігає таку людину.

Газалі

Отже, логіка не є загальним мистецтвом винаходу й органом істини; вона і не алгебра, за допомогою якої можна виявляти приховані істини.

Однак вона корисна і необхідна як критика знання або для оцінювання як звичайного, так і спекулятивного розуму, але не для того, щоб його учити, а лише для того, щоб коректувати його і погоджувати з самим собою. Адже логічний принцип істини є згодою розсудку зі своїми власними загальними законами.

І. Кант

Предметом науки логіки є мислення і сукупність його визначень. Природною логікою називають природний розум, яким людина, власне кажучи, наділена від природи, і те, як вона ним безпосередньо користується. Наука ж логіка – це знання про мислення в його істині.

...Об'єктивна логіка – це наука про поняття саме по собі, про категорії. Суб'єктивна ж логіка, про яку тут йдеться, є наукою про поняття як поняття про щось. Вона поділяється на три частини:

- 1) на вчення про поняття;
- 2) на вчення про реалізацію поняття;
- 3) на вчення про ідею.

Гегель

Діалектика і софістика досить сильно відрізняються одна від одної, тому що перша полягає в істинності доводів, друга – у

подобі їх; софістика учить помилковим доказам, діалектика ж викриває їхню облудність і шляхом розрізнення істинних доказів учить спростовувати помилкові. Однак і те й інше знання, а саме як діалектика, так і софістика, ведуть до уміння розрізняти докази, і тільки той зможе розібратися в них, хто зможе відрізнити помилкові й оманні докази від істинних і необхідних...

П. Абеляр

Якщо лише вчитися і не міркувати, то від цього буде мало користі. А якщо лише міркувати і не вчитися, то це призведе до виникнення сумнівів і непостійності.

Конфуцій

2. Логіка та мова

Якщо б не було мови, тоді були б невідомі ані добро, ані зло, ані істина, ані задоволення, ані розчарування. Мова робить можливим розуміння усього цього. Міркуйте над мовою.

«Упанішади»

Я вважаю – і в цьому я можу покластися на Сократа – що той, у кого в голові склалося про що-небудь живе та чітке уявлення, зможе передати його будь-якою, хоча б і тарабарською, мовою.

М. Монтень

З чим порівняти мову в устах людини? Це ключ до скарбниці. Коли двері замкнено, ніхто не може знати, що там: дорогоцінне каміння або нікому не потрібний брухт.

Сааді

Стоїкам завгодно надавати головного значення вченню про уявлення і відчуття, тому що мірило, за допомогою якого

пізнається істинність речей, є за родом своїм уявленням, а тому вчення про визнання, збагнення і мислення, що передують всьому іншому, не виникає без уявлення. Дійсно, спочатку з'являється уявлення, потім мислення, здатне виражати те, що викликано уявленням, і передавати його мовою.

Діоген Лаертський

Думка наша за змістом є або образом, або поняттям: третього, середнього між тим і іншим, нема; але на поясненні слова поняттям або образом ми зупиняємося тільки тоді, коли особливо ним зацікавлені, звичайно ж обмежуючись одним тільки словом. Тому думка з боку форми, у якій вона входить у свідомість, може бути не тільки образом чи поняттям, а й уявленням або словом. Звідси зрозуміло відношення слова до поняття. Слово, як засіб розвитку думки, зміна образу в понятті, не є його змістом. Коли пам'ятається центральна ознака образу, яка виражається словом, то вона має значення не сама по собі, а як знак, символ певного змісту; якщо разом з утворенням поняття втрачається внутрішня форма, як у більшості наших слів, що беруться за корінні, то слово стає чистою вказівкою на думку, між його звуком і змістом не залишається для свідомості того, хто говорить, нічого середнього. Якщо порівняти створення думки з виготовленням тканини, то слово буде ткацьким човником, який відразу приводить утік у низки ниток основи і заміняє повільне плетіння.

О. Потебня

3. Основні історичні етапи в розвитку логіки

Стоїки поділяють філософію на три частини: фізику, етику і логіку. Такий розподіл першим прийняв Зенон з Китія у творі про розум, потім Хріссіп у першій книзі про розум і вперше про явища природи, а також Аполлодор і Силл у першій книзі «Введення в навчання». Евдром у «Першоосновах етики», Діоген Вавілонський і Посидоній. Ці частини Аполлодор називає місцями. Хріссіп і Евдром – видами, а інші – родами. Вони порівнюють філософію з живим, істотою: кістки і нерви – це

логіка, м'ясо – етика, душа – фізика. Порівнюють і з родючим полем: його огорожа – це логіка, плід – етика, ґрунт або дерева – фізика. Прибігають до порівняння з містом, добре укріпленим і розумно керованим. Деякі з них говорять, що жодна частина не відділена від іншої, що всі вони зв'язані між собою і тому розглядаються всі разом. Інші ж ставлять логіку на перше місце, фізику – на друге, етику – на третє. Так чинить Зенон у книзі про розум, а також Хріссіп, Архедем і Евдем.

Діоген Лаертський

Нинішня логіка бере початок від аристотелевої «Аналітики». Цього філософа можна вважати батьком логіки. Він виклав її як органон і розділив на аналітику і діалектику. Його трактування досить схоластичне і зводиться до розвитку найзагальніших понять, що лежать в основі логіки, що не має, однак, ніякої користі, крім тієї, що звідси витягаються найменування різних дій розуму, тому що майже все він зводить до порожніх тонкощів.

Втім, з часів Аристотеля логіка не дуже збагатилася за змістом, так це і неможливо через її природу. Однак вона може багато чого придбати щодо точності, визначеності і виразності – існує лише небагато наук, що досягли настільки стійкого стану, що вони більше не змінюються. До таких належить логіка, а також метафізика. Аристотель не впустив жодного моменту розсудку, і в цьому відношенні ми лише точніші, методичніші й акуратніші.

Правда, відносно «Органона» Ламберта можна сказати, що він досить збагатив логіку. Але він не містить нічого більше, як лише тонкі підрозділи, що як і всі правильні тонкості, хоча і витончують розсудок, але не мають істотного застосування.

Серед нових філософів є лише два, що розвинули загальну логіку, – це Лейбніц і Вольф. Мальбранш і Локк викладали, власне, не логіку, тому що вони трактують і про зміст знання, і про походження понять.

Загальна логіка Вольфа – краща з наявних. Деякі пов'язували її з аристотелівською, наприклад Рейш. Баумгартен, людина в цій сфері досить заслужена, сконцентрував вольфову логіку, а потім Мейер коментував Баумгартена.

До нових логік належить також Крузій, що, однак, не врахував, якою є позиція логіки. Його логіка містить метафізичні основоположення й постільки, отже, переступає границі цієї науки. Крім того, вона висуває критерієм істини те, що не може бути критерієм, і тим самим залишає вільний шлях для будь-яких мрій.

У нинішній час нема жодного знаменитого логіка, так ми і не потребуємо жодних нових винаходів для логіки, тому що вона містить лише форму мислення.

I. Кант

Традиційній формальній логіці Новий час протиставив аналітичний метод, що одержав розвиток у математиці і природознавстві. На власне логічній літературі це позначилося мало, але надзвичайно показово: міцно затвердилося уявлення про те, що судження складається з понять і на перше місце вийшла теорія поняття. Позначилося прагнення вивести все з «простих понять», властиве аналітичному методу. Звідси до гегелівського «навчання про поняття» йде суцільна лінія наступності. У формальній логіці прагнення уподібнити відносини між судженнями відношенню між поняттями (таблицями предикатів) викликає в Лейбніца істотні труднощі: логічна теорія не вибудовується через змішання включення класів в клас з «впливанням» судження з судження.

У середині минулого століття спроби математизації формальної логіки вперше призвели до великого успіху. Була побудована математична за своїми методами теорія, що дозволяла труднощі, перед якою був неспроможний Лейбніц: одне з чисто формально обумовлених відношень теорій виявлялося включенням класу в клас при одній інтерпретації, формальним аналогом «впливання» одного твердження з іншого (імплікацією) при іншій інтерпретації. Побудована в такий спосіб теорія виявилася однією зі створених у цей час своєрідних алгебр – Булевою алгеброю логіки; у наступному вона розвилася у власне логічні теорії – числення висловлень і числення предикатів, але до кінця XIX ст. завоювала собі визнання лише як одна з важливих математичних дисциплін. Виявлення глибинних труднощів у теорії множин, криза основ математики й успішні

спроби використання математичної логіки для вирішення проблем методологічного характеру знову поставили формально-логічні дослідження в центр філософських дискусій, особливо після того, як виявилось споріднення методологічних труднощів математики з аналогічними труднощами теоретичної фізики.

У наш час формальна логіка завдяки використанню математичних методів розвинулася в складну наукову дисципліну; не підлягає сумніву і її величезне прикладне значення, особливо у зв'язку з розвитком кібернетичної техніки, і її приналежність до сфери частково-методологічних знань.

М. Попович

У сучасному розвитку логіки традиційна аристотелівська логіка займає своє місце як спрощене формулювання проблем, зумовлених предметом. У цьому наявна аналогія арифметики примітивних племен із сучасною математикою.

А. Уайтхед

З усього, що винайдено людьми, одними запозичене в інших, які раніше займалися цим, а потім поступово удосконалювалось їхніми послідовниками, інше з заново винайденого, як правило, з самого початку мало невеликий успіх, а проте воно набагато більш цінне від того, що з нього виростало. Тому що, як кажуть, початок чого б то не було є, певне, найважливішою частиною, а тому і найбільш важкою. Бо чим сильніше воно за своєю можливістю, тим менше воно за розмахом і тому його складніше за все збагнути. Але коли початок знайдено, то решту вже легше добавляти і примножувати... А щодо вчення про умовиводи, ти ми не знайшли нічого такого, що було б сказано до нас, а повинні були самі створити його з великою витратою часу і сил. Якщо ж вам, хто розглядає це вчення, створене спочатку за таких обставин, воно здається цілком задовільним порівняно з іншими, які розширюються на ґрунті переказів, то залишається сказати, що вам, слухачам, належить бути поблажливими до недоліків у цьому вченні, а за все винайдене нами – глибоко вдячними.

Арістотель

4. Основні закони логіки

Усе в природі, як у неживому, так і у живому світі, відбувається за правилами, хоча ми не завжди знаємо ці правила. Вода падає за законами ваги, і у тварин рух при ходьбі також відбувається за правилами. Риба у воді, птах у повітрі рухаються за правилами. Уся природа, власне, ніщо інше, як зв'язок явищ за правилами, і ніде нема відсутності правил. Якщо нам здається, що ми знайшли таке, то в цьому випадку ми могли б лише сказати, що правила нам невідомі.

... у логіці постає питання не про випадкові, а про необхідні правила – не про те як ми думаємо, а про те, як ми повинні мислити. Тому правила логіки варто черпати не з випадкового, а з необхідного застосування розсудку, що знаходить у себе крім усякої психології. У логіці ми хочемо знати не те, як розум існує і мислить і як він дотепер діяв у мисленні, а те, як він повинний діяти в мисленні. Вона повинна учити нас правильному, тобто згідному із самим собою, застосуванню розсудку.

І. Кант

4.1. Закон тотожності

Одне й те саме є думкою й тим, про що ми думаємо, бо без буття, у якому є її вираження, думку тобі не знайти.

Парменід

Мислення – загальне для всіх... Всі бажаючі розмовляти розумно повинні спиратись на це загальне.

Геракліт

Омана – порушення правил використання імені.

Мо-цзи

Слово «гарний» має багато значень. Наприклад, якщо людина застрелить свою матір з відстані 500 ярдів, я можу назвати його гарним стрільцем, але зовсім не обов'язково – гарною людиною.

Г. К. Честертон

Можна сказати «Я друг цього дому», але не можна сказати «Я друг цього дерев'яного дому».

А. П. Чехов

4.2. Закон непротиріччя

Тотожне і різне зв'язані один з одним у бутті і небутті.

Мо-цзи

Неможливо, щоб одне й те саме в один і той же час було і не було присутнє одному і тому самому в тих самих відносинах.

Арістотель

4.3. Закон виключеного третього

...Закон виключеного третього, на якому ґрунтується (логічна) необхідність знання, те, що необхідно судити тільки так, а не інакше, тобто що протилежне хибне, для аподиктичного судження.

Протилежністю істинності є хибність, що, коли вона приймається за істинність, називається оманою. Отже, помилкове судження – омана, як і істина, буває тільки в судженні – це таке судження, що видимість істини змішує з самою істиною.

І. Кант

Однаково не може бути нічого проміжного між двома членами протиріччя, а відносно чого-небудь одного необхідного, що-небудь одне: або стверджувати, або заперечувати.

Арістотель

4.4 Закон достатньої підстави

Докази цінуються за якістю, а не за кількістю.

Латинське прислів'я

Лише той, хто нічого не розуміє в машинах, спробує їхати без бензину; лише той, хто нічого не розуміє в розумі, спробує міркувати без твердої, надійної опори.

Г. К. Честертон

...Закон достатньої підстави, на якому ґрунтується (логічна) дійсність знання, – те, що воно обґрунтовано в якості, матерії для асерторичних суджень.

...Доказ може доводити занадто багато, але й занадто мало. В останньому випадку він доводить лише частину того, що повинне бути доведено; у першому – він простирається на те, що хибне.

Примітка. Доказ, що доводить занадто мало, може бути істинним, і його, отже, можна не відкидати. Якщо ж він доводить занадто багато, то від доводить більше, ніж істинно, і саме це є помилковим. Так, наприклад, доказ проти самогубства: хто не дав собі життя, той не може його відняти – доводить занадто багато, тому що на цій підставі ми не могли б убивати тварин. Отже, він хибний.

І. Кант

Боячись... власної тіні і власного невігластва, не розлучайся з надійною і правильною підставою.

Платон

Докази, до яких людина додумується сама, звичайно переконують її більше, ніж ті, що прийшли в голови іншим.

Б. Паскаль

5. Поняття як основна одиниця мислення

За допомогою імен потрібно зображувати дійсність, за допомогою суджень – передавати зміст, розумом осягати причину. За допомогою родової подібності предметів підбирати приклади, за допомогою родової подібності – робити висновки.

Не заперечуй тих доводів, що ти вважаєш правильними для себе, коли їх застосовують інші люди. Не вимагай, щоб інші вважали прийнятним те, що ти вважаєш неприйнятним для себе.

Мо-цзи

Усі пізнання, тобто всі уявлення, які свідомо належать до об'єкта, – чи суть споглядання, чи поняття. Споглядання є одиничним уявленням; поняття є загальним чи рефлексивним уявленням...

Пізнання за допомогою понять є мисленням...

У кожному понятті слід розрізняти матерію і форму. Матерія понять є предметом; форма – їх загальністю.

Логічні дії розуму, завдяки яким поняття створюються за своєю формою, суть:

1) компарація, тобто порівняння уявлень один з одним у відношенні до свідомості;

2) рефлексія, тобто розгляд того, як різні уявлення можуть охоплюватися в одній свідомості; і нарешті,

3) абстракція, чи виділення всього того, у чому розрізняються наші уявлення.

Примітка. Отже, щоб із уявлень утворити поняття, потрібно мати можливість порівнювати, рефлексувати і абстрагувати, тому що ці три логічні операції розуму є істотними і загальними умовами утворення будь-якого поняття взагалі. Наприклад, я бачу сосну, вербу і липу; насамперед я порівнюю ці предмети один з одним і зауважую, що вони відрізняються одне від одного стовбурами, гілками, листям і багато іншим; потім я звертаю увагу лише на те, що вони між собою мають спільного: стовбур, гілки і листя, абстрагуючись від їхньої величини, фігури і тому подібного, і в результаті одержую поняття дерева.

I. Кант

Поняття – це загальне, що разом з тим визначено і залишається у своєму визначенні тим самим цілим і тим самим загальним, тобто така визначеність, у якій різні визначення речі містяться як єдність.

...Те, що являє собою поняття, є чимось сушим, а також і чимось сутнісним. Буття, будучи безпосереднім, стосується сутності опосередковано. Речі існують узагалі, однак їхнє буття полягає в тому, щоб виявляти свою сутність. Ми створюємо поняття, але самі поняття і містять річ такою, якою вона є сама по собі і для себе. Порівняно з поняттям сутність знов-таки є покладеною, проте це положення виявляє себе як істинне. Поняття почасти суб'єктивне, почасти об'єктивне.

Гегель

Я стверджую, що слова суть знаки, підлеглі поняттям або інтенціям душі, не тому, що якщо слово «знак» взяти у власному змісті, то самі слова означають поняття душі в першу чергу й у власному змісті, а тому, що слова призначені для того, щоб означати те саме, що означають поняття розуму. Так що спочатку природно поняття означає щось, а потім слово означає те саме, оскільки слово, за визначенням, означає те, що позначено поняттям розуму. І якщо це поняття змінить своє значення, то тим самим і слово без будь-якої нової угоди змінить своє значення. З цього приводу Філософ говорить, що вимовлені слова суть знаки враження душі. Те саме мав на увазі і Боецій, коли говорив, що слова означають поняття.

В. Оккам

6. Судження як логічна форма відображення дійсності

Судження є висловлюванням, яке стверджує або заперечує що-небудь про що-небудь.

Арістотель

Будь-яке судження породжується причиною, вирощується доводами і застосовується відповідно до родової подібності.

Висловлювати судження, не розуміючи того, на підставі чого воно виникло, означає впадати в оману. Це подібно тому, що людина з міцними ногами відправляється в шлях по неходженій

стежці, не знаючи напрямку. Вона заблукає і змушена буде стояти і чекати (поки не вкажуть їй напрямок). Тому судження слід застосовувати виходячи з родової подібності предметів. Якщо будувати судження, не встановлюючи родової подібності предметів, то це неодмінно призведе до омани.

Мо-цзи

Судження є поданням єдності свідомості різних уявлень або уявлень про їхнє відношення, оскільки вони утворюють поняття.

Розходження суджень у змісті їхньої форми можуть бути зведені до чотирьох основних моментів – кількості, якості, відношення і модальності, відповідно до яких впливає стільки ж різних видів суджень.

І. Кант

Судження є вираженням деякого предмета в різних моментах поняття. Судження містить:

- а) предмет у визначеності одиничності як суб'єкт;
- б) його визначеності загальності, чи його предикат, причому однак суб'єкти може відноситися до предиката і як одиничність до особливості, і як особливість до загальності;
- в) просте беззмістовне співвіднесення предиката з суб'єктом: «є», зв'язка.

У логіці судження розглядається тільки з боку його форми, незалежно від якого-небудь визначеного емпіричного змісту. Судження відрізняються одне від одного взаємовідношенням суб'єкта і предиката, тим, яким є їхнє співвідношення завдяки поняттю й у понятті, іншими словами, тим, наскільки їхнє співвідношення є співвідношенням предметності з поняттям.

Гегель

Захоплення чужими судженнями завдає лише шкоди.

Конфуцій

...Загальним я називаю судження, коли А, наприклад, притаманне всім або не притаманне жодному Б, частковим – коли А притаманне або не притаманне не всім Б, неозначеним – коли дещо одне притаманне або не притаманне другому, без вказівки на те, притаманне воно всьому чи не всьому іншому, як наприклад, судження: протилежності вивчаються однією і тією ж наукою або задоволення не є благом; відрізняється ж судження, що доводить від діалектичного, адже судження, що доводить, є прийняттям одного з членів суперечності (бо той, хто доводить, не питає, а стверджує), а діалектичне судження є питанням відносно членів суперечності. При утворенні силогізмів ця різниця не має ніякого значення як у тому, так і в іншому випадку. Тому що як той, хто доказує, так і той, хто запитує, однаково будують силогізм з положень про те, що дещо притаманне чи непритаманне чому-небудь іншому, так що силогістичне судження є взагалі твердженням чи запереченням чого-небудь про що-небудь за вказаним вище способом; при цьому доведеним воно буде в тому випадку, якщо воно істинне і взяте з припущень, висунутих з самого початку; діалектичним же воно є для того, хто запитує, як питання стосовно членів суперечності, а для того, хто будує умовивід, – як прийяття того, що здається, і того, що імовірно, як про це сказано в Топіці.

Арістотель

7. Умовивід як форма мислення

Хоча буйвіл і кінь відрізняються один від одного, однак на тій підставі, що в буйвола є зуби, а в коня – хвіст, не можна стверджувати, що буйвіл не є конем. Чому? Тому що в буйвола також є хвіст, а в коня – зуби. Іноді говорять, що буйвіл і кінь не належать до одного роду, тому що в буйвола є роги, а в коня їх нема. Таке міркування настільки ж нерозумне, як і перше. Міркуючи таким чином, можна буйвола зарахувати до роду небуйволів, а буйвола (наприклад, барана), зарахувати до роду буйволів. От чому ми говоримо про неприпустимість подібних порівнянь.

Мо-цзи

Під актом умовиводу варто розуміти ту функцію мислення, за допомогою якої одне судження виводиться з іншого. Отже, умовивід узагалі є виведенням одного судження з іншого.

...Умовивід розуму, за формою помилковий, хоча і має повну видимість правильного умовиводу, називається хибним умовиводом. Такий висновок є паралогізмом, оскільки за допомогою його намагаються обдурити самих себе, і софізмом, оскільки за допомогою його намагаються навмисно обдурити інших.

Примітка. Древні багато займалися мистецтвом побудови таких софізмів. Від них йде багато видів софізмів, у якому середній термін приймається в різному значенні.

І. Кант

Умовивід є повним вираженням поняття. Воно взагалі містить судження з підставою останнього. Отут два визначення з'єднані за допомогою третього, що являє собою їхню єдність. У наявності поняття в його єдності – середньому терміні умовиводу й у його роздвоєнні – крайніх термінах умовиводу.

Гегель

...Умовивід є мовою, у якій якщо дещо пропущено, то через покладене з нього з необхідністю впливає дещо відмінне від покладеного. Доведення є тоді, коли умовивід будується з істинних і перших положень або з таких, знання про яких бере свій початок від тих чи інших перших і істинних положень. Діалектичний же умовивід – це той, який будується з правдоподібних положень. Істинні і перші положення – ті, що достовірні не через другі положення, а через самих себе. Тому що про початки знання не треба запитувати «чому», а кожне з цих начал само по собі повинне бути достовірним. Правдоподібне те, що здається правильним всім або більшості людей, або мудрим – всім або більшості з них, або найбільш відомим і славетним. Еристичний же умовивід виходить з положень, що здаються правдоподібними, але насправді не такі, або він здається таким, що виходить з правдоподібних або тих, що здаються правдоподібними положеннями...

Арістотель

8. Логічні основи теорії аргументації

Кращий і переконливіший спосіб доведення – почати свої міркування з необразливих, усіма визнаними тверджень. Коли підозрілість слухача достатньо приспана, коли в нього навіть народилася впевненість, що ви збираєтеся підтвердити найулюбленіші його ідеї – тоді настав момент відкрито висловитися, але неодмінно немовби нічого не сталося, спокійним тоном, таким самим, як говорилися раніше трюїзми. Про логічний зв'язок можна не турбуватися. На людину звичайно значно більше діє послідовність інтонації, ніж послідовність думок. Так що, якщо ви зможете, не порушивши тону, після банальностей висловити заготовлену заздалегідь підозрілу і неприйнятну думку, вашу справу зроблено. Слухач не тільки не забуде ваших слів – він буде ними каратися, мучитися, доки не погодиться з вами.

Л. Шестов

Треба показати, що твердження супротивника, видимість спростування якого ви хочете створити, суперечить тому, що він сам робить або не робить. Наприклад, якщо супротивник виправдовує самогубство, обов'язково треба запитати його, чому він сам до цього часу не повісився, або якщо стверджує, що Берлін – недобре місто і що в ньому неможливо жити, запитайте його, чому він сам не від'їздить звідси з першим же потягом.

А. Шопенгауер

У суперечці можна досягти істини і перемогти.

Суперечка складається зі спростування чужої думки. Перемагає в суперечці той, чия думка правильна. Той, хто розмишляє, повинний чітко розрізняти істину і неправду, ретельно розглянути причини порядку і безладдя, розуміти відношення між тотожним і різним, досліджувати правила відносин між ім'ям і дійсністю, установити мірило користі і шкоди, усувати сумніви. У такий спосіб той, хто розмірковує, приблизно виявляє споконвічний вигляд усього суцього, пояснює збагнений зв'язок безлічі імен між собою.

Мо-цзи

Етика. Хрестоматія

1. Предмет етики. Основні етичні теорії

Етика є філософією переконання.

І. Кант

Етика – опертя життя, а моральна людина – це істинний громадянин життя.

Т. Манн

Маючи намір говорити про питання етики, ми повинні перш за все з'ясувати, частиною чого є етичне. Коротше за все буде сказати, що етичне, очевидно, є складовою частиною політики. Насправді цілком неможливо діяти в суспільному житті, якщо ти не є людиною певних суспільних якостей, а саме – людиною гідною. Бути людиною гідною означає володіти добродійностями. І тому, хто має на меті діяти в суспільному і політичному житті, потрібно бути людиною добродійного нраву. Таким чином, етика, очевидно, входить у політику, яка частина її і початок...

Арістотель

Наука про правила, як повинна поводити себе людина, є практичною філософією, а наука про правила фактичної поведінки є антропологією. Обидві ці науки дуже взаємопов'язані, і мораль неможлива без антропології, оскільки перш за все суб'єктові потрібно знати, чи спроможний він виконати те, що від нього вимагають, те, що він повинен робити. Зрозуміло, що практична філософія може обійтись і без антропології, або знання суб'єкта, тоді вона буде суто спекулятивною, лише ідеєю, так що людину все-таки потрібно вивчати, хоча б заднім числом. Завжди проповідують, що потрібно робити, і ніхто не думає про те, чи можливо це зробити; через це й умовляння, які є простим повтором правил, уже

відомих кожному, деяким здаються дуже нудними, такими, у яких нічого не сказано крім того, що вже відомо; церковні проповіді з подібними умовляннями є надто порожніми, якщо оратор не турбується про їхню мудрість... Таким чином, людина повинна знати, чи може вона зробити те, що від неї вимагають.

І. Кант

Якщо відволіктись від дрібниць, то основні напрямки сучасної етики можуть бути зведені до двох головних шкіл. Одна з цих шкіл цілком долучається до Канта і, по суті, є тільки невеликою модифікацією його методу й теорії моральності. Інша школа може бути визначена загальним терміном «соціологізм» з огляду на ту важливість, яку вона надає соціології у справі обґрунтування моралі як науки.

Ці течії радикально протилежні між собою. Школа неокантіанства говорить словами С. Лотце. «Я все ще впевнений, – говорить він, – що я йду правильним шляхом, коли я шукаю в тому, що *повинно* бути, основу того, що *є*». Тоді як соціологізм стверджує: «У тому, що *є*, ми шукаємо основу того, що *повинно* бути».

У перших категорія *належне* превалює над категорією *буття*, в інших, навпаки, категорія *буття* має примат над категорією *належне*.

П. Сорокін

Якщо дещо спростити, то можна, як здається, у сучасній професійній етиці західної філософії, окрім дискурсивної етики, вирізнити ще такі три відмінні ідеально-типові позиції:

1) універсалістська, у традиції Канта, етика справедливості, що виводиться з принципів;

2) прагматично-арістотелівська етика доброго життя в сенсі традиційних чеснот і звичаїв, які належать певній життєвій формі;

3) онтологічно-метафізична макроетика, яка ґрунтується на принципі відповідальності.

Перша позиція, що веде свій родовід від Канта, власне, не є відповіддю на сучасну ситуацію людства. На мою думку, вона не

є чимось новим, не враховує сучасних вимог колективної діяльності: техніку, науку, господарство тощо...

Представники першої позиції слідом за Кантом виходять з принципу, який, радикально абстрагуючись від історичної ситуації, завжди приписує значуще належне кожній окремій людині... Кантівська позиція, яка обґрунтовується категоричним імперативом, має неперевершену перевагу, якщо її порівняти з двома іншими позиціями: вона виходить з універсального значущого принципу, який з самого початку вимагає рівних прав та обов'язків для всіх людей і їх забезпечує.

Вже саме посилення на тему прав людини загально: посилення на нагальну необхідність обов'язкових для всіх народів правового ладу та миру, що і є принципом універсалізації кантівської етичної позиції, принаймні нижче якої, за умов сучасної ситуації людства, не можна опускатись. Тому трансцендентально-прагматична дискурсивна етика усвідомлює себе як конкретну трансформацію та узагальнення, а не як забезпечення універсалістської етики принципів кантівського гатунку.

...Домінуючи в західних академічних колах, прагматично скептична етика неоаристотелізму усвідомлює себе як повне заперечення будь-якої універсалістської етики.

К.-О. Апель

Тіло, по-перше, належить дисциплінувати... Душа, отже, повинна подбати про те, щоб мати владу над тілом, аби тіло не могло змінити стану душі. Душа має здобути верховне панування, верховну владу над тілом, щоб вона могла керувати ним за прагматичними й моральними принципами та максимами. Для цього потрібна дисципліна.

...Багато хто з мрійливих моралістів гадали, ніби всього можна досягати, послабивши тіло й позбавивши його чуттєвості. Треба, вважали вони, зректись всього, що сприяє чуттєвому задоволенню тіла, аби в такий спосіб придушувати тваринне єство в тілі, а духовне життя... провіщалося б уже тут, і тіло дедалі більше б наближалося до нього, поступово позбуваючись будь-якої чуттєвості... Такі вправи можна назвати умертвінням

плоті... Справді, тіло слід підпорядковувати дисципліні, але людина не повинна руйнувати його й ушкоджувати свої сили... Як, з одного боку, ми зобов'язані дисциплінувати тіло, так, з іншого, маємо обов'язок піклуватися про наше тіло, а це передбачає, щоб ми намагалися сприяти жвавості, спокою, діяльності, силі й хоробрості.

І. Кант

Коли ми кажемо, що задоволення – то кінцева мета, то маємо на увазі не задоволення розпусників і не задоволення, що полягають у чуттєвому задоволенні..., а свободу від тілесних страждань і душевних тривог. Ні, не пиятики й гулянки безперервні, не розпуста, не насолода всіма наїдками розкішного столу породжують приємне життя, а твереза вдумливість, що досліджує причини будь-якого вибору й уникання та виганяє хибні думки, які спричиняють у душі величезне збурення. Основою всього цього та якнайбільшим благом є розважливість. Тому розважливість дорожча навіть за філософію. Від розважливості походять усі інші чесноти. Вона вчить, що не можна жити приємно, не живучи розумно, порядно й справедливо. І навпаки, не можна жити розумно, порядно й справедливо, не живучи приємно. Адже всі чесноти природою сполучені з життям приємним, і приємне життя від них не віддільне. Справді, хто ж вищий за людину, яка благочестиво мислить про богів, вільна від страху перед смертю, вдумливістю осягнула кінцеву мету природи, розуміє, що вище благо легко досягається та виконується, а вище зло пов'язане зі скороминущим стражданням, сміється над долею, котру дехто уявляє володарством всього?

...Бажання бувають: одні природні й необхідні, інші – природні, але не необхідні, треті – не природні й не необхідні, а породжені пустопорожніми уявленнями.

Епікур

Обов'язку! Ти піднесене, велике слово, у тобі нема нічого звабливого, що принадувало б людей, ти вимагаєш покори, але щоб спонукати волю, і не погрожуєш тим, що викликало б

природну відразу й лякало б; ти лише встановлюєш закон... То де ж твоє гідне тебе джерело і де коріння твого шляхетного походження, що гордо відкидає всіляку спорідненість із забаганками, звідки ж постають неодмінні умови тієї гідності, що її самі лише люди можуть дати собі? Це може бути лише те, що вивіщує людину над самою собою (як частиною чуттєво сприйманого світу)... Це ніщо інше, як особистість.

І. Кант

...Дії є правильними, якщо вони ведуть до максимально можливого щастя, і неправильними, якщо створюють те, що протилежне щастю.

Дж. Ст. Мілль

Бути щасливим – то пізнати, знайти самого себе. Лицеміри, говориться до вас, небесне лице справді ви добре навчилися розуміти, а чому ж не зауважуєте знаків, щоб вам, як по слідах, дістатися до істини, яка повинна вас ошчасливити? Все ви маєте, крім того, що вас самих ви знайти не знаєте, і не вмієте, і не хочете.

Г. Сковорода

На мій погляд, блага життя – це життя що надихається любов'ю і спрямовується знанням. І знання, і любов нескінченні... Ні любов без знання, ні знання без любові не можуть привести до благого життя. У Середні віки, коли в країні з'являлася чума, священики радили збиратися в церквах і молитися про порятунок. У результаті інфекція поширювалася серед богомольців дуже швидко. Це – приклад любові без знання. Остання війна дає приклад знання без любові. У тому і тому випадку наслідком була загибель багатьох людей.

...Моральний кодекс будь-якої спільноти не самодостатній і не являє собою істини в останній інстанції... Моральні принципи не завжди бездоганні. Ацтеки вважали своїм нелегким обов'язком поїдати людську плоть, боячись, що інакше померкне Сонце. Вони помилялися, і, напевне, побачили б цю помилку

своєї науки, якби хоч трохи любили своїх жертв. Деякі племена тримають у темряві дівчат у віці від 10 до 17 років через побоювання, що від променів сонця ті завагітніють. Та хіба ж у наших сучасних моральних кодексах нема нічого, схожого на ці дикі звичаї. Чи забороняємо ми тільки ті речі, які справді шкідливі, або, принаймні, такі відразні, що жодна гідна людина не стане їх захищати? Не дуже певен, що це так.

Б. Рассел

Мета життя – хороший настрій.

Демокрит

...Нема ніякої сталості, ніщо не міцне. Все ефемерне, швидкоплинне. А такі цінності, як справедливість, істина, краса, взагалі всі великі надбання потребують часу, сталості, «пам'яті», в іншому випадку вони вироджуються.

Д. Бонхьоффер

Думки кращих розумів стають у кінцевому випадку поглядами суспільства.

Г. Честерфілд

2. Загальна структура моралі та її основні елементи

Оскільки мораль заснована на понятті про людину як про вільну істоту, але саме тому яка й зв'язує себе через свій розум безумовними законами, вона, для того щоб пізнати свій обов'язок, не має потреби в іншій істоті над нею, а для того, щоб виконати цей обов'язок, не має потреби в інших мотивах, крім закону.

І. Кант

...Нрави та етичні установки існують значною мірою завдяки звичаям і переказам. Вони передаються у вільному акті, а зовсім не створюються та не обґрунтовуються у своїй значущості

вільним розумінням. Скоріше, саме обґрунтування їхніх значущості ми і називаємо традицією.

Г.-Г. Гадамер

Дві речі наповнюють душу все більш і більш сильним враженням і побожністю, чим частіше і триваліше ми розмірковуємо про них, – це зоряне небо наді мною і моральний закон у мені.

І. Кант

Основа для життя – це основа і для моралі. Там, де від голоду, від злиднів ти не маєш ніякого матеріалу в тілі, там нема основи і матеріалу для моралі й у твоїй голові, у твоєму серці, у твоєму почутті.

Л. Фейєрбах

Навіть згряя розбійників повинна додержуватися якихось вимог моралі, щоб залишатися згряєю; вони можуть грабувати весь світ, та не одне одного.

Р. Тагор

Мораль – це вчення не про те, як ми повинні робити себе щасливими, а про те, як ми повинні стати гідними щастя.

І. Кант

Проповідувати мораль легко, обґрунтувати її важко.

А. Шопенгауер

Кінцева мета моралі повинна полягати в тому, щоб дати найбільшу можливість здійснити ідеали.

Ж. Гюйо

Найважливіше з людських зусиль – поривання до моральності. Від нього залежить наша внутрішня стійкість і саме наше існування. Тільки моральність у наших вчинках надає красу та гідність нашому життю. Зробити її живою силою і допомогти чітко усвідомити її значення – головне завдання освіти.

А. Ейнштейн

Моральності передують спонукання, пізніше вона стає звичною, ще пізніше – добровільним підкоренням, і, насамкінець, майже інстинктом – тоді вона, як і все звичне і природне, зв'язана з задоволенням і називається чеснотою.

Ф. Ніцше

Добре й моральнісно – це одне й те саме. Але добрим є тільки той, хто є добрим для інших.

Л. Фейєрбах

Моральність – це спрямування волі на цілі загальні, всесвітні. Неморальним є той, хто діє задля приватної мети. Моральнісним є той, чия мета може бути поставлена як мета всіх розумних істот.

Р. Емерсон

Найвища моральність – це жертва своєю особистістю на користь колективу. Найвища аморальність – це коли колектив жертвує особистістю на користь самого себе.

М. Пришвін

Людина стає моральнісною не завдяки ідеї взаємної компенсації етики й необхідності, а завдяки тому, що вона все голосніше чує голос етики, що нею оволодіває все дужче бажання зберігати і розвивати життя, що вона стає все твердішою у своєму опорі необхідності знищення і завдання шкоди життю.

В етичних рішеннях людина може зустріти лише суб'єктивні висновки. Ніхто не може за неї сказати, де кожного

разу проходить крайня межа наполегливості в збереженні і розвитку життя. Тільки вона одна може судити про це, керуючись почуттям найвищої відповідальності за долю іншого життя.

Ми ніколи не повинні залишатися глухими. Ми будемо жити відповідно до істини, якщо глибше відчуємо конфлікти. Чиста совість є витвором диявола.

У самозреченні заради абсолютного виникає лише мертва духовність.

А. Швейцер

Мораль!!! Які сумні думки породжує це слово! Мораль!!! При цьому слові дитині здається, що вона бачить озброєних різками вчителів; молода жінка уявляє собі ревнивців, що погрожують киплячими казанами пекла... Чесна людина згадує про безліч інтриганів і злочинців, котрим мораль служила маскою в усі часи.

Ш. Фур'є

Кінцеве призначення людського роду полягає в найвищій моральній досконалості, яка досягається за допомогою свободи людини, завдяки чому людина здобуває здатність до вищого щастя. Бог міг би зробити людей досконалими та щасливими. Але тоді такий стан не виник би з іманентного принципу світобудови. Іманентний принцип світу – свобода. Призначення людини полягає, отже, у тому, щоб досягти вищої досконалості через свою свободу. Бог бажає не тільки того, щоб ми були щасливі, а й щоб самі зробили себе щасливими – у цьому й полягає істинна моральність.

І. Кант

Так зване гарне товариство ладне визнати будь-які чесноти, крім розумових; вони ж бо – контрабанда. Товариство вимагає від нас безмірної терпимості до дурниць, збочень і безумства. Натомість особисті чесноти мусять вимолювати собі пощади або ж ховатися, адже розумова перевага образлива вже самим своїм існуванням... Тим-то «гарне» товариство має не лише ту

незручність, що зіштовхує нас з людьми, яких ми не можемо не хвалити, ані любити, а ще й не дає змоги нам бути самими собою, відповідати своїй вдачі; аби зрівняти нас з іншими, воно змушує нас обмежувати, навіть спотворювати себе.

А. Шопенгауер

Створюючи моральнісну філософію, розум тільки розвиває, на ґрунті досвіду, визначально властиву йому ідею добра. У моральнісній філософії ми вивчаємо тільки наше внутрішнє відношення до наших же власних дій.

В. Соловйов

3. Основні проблеми теорії моралі

Якщо Бог є, то звідки зло? Якщо Бога нема, то звідки добро?

Ансельм Кентерберійський

Хтось запитав:

- Що, якщо за зло платити добром?

Вчитель відповів:

- А чим же за добро платити?

Плати за зло по справедливості,

А за добро плати добром.

«Лунь Юй»

Речі бувають добром і злом лише стосовно задоволеності та страждання. Добром ми називаємо те, що здатне викликати або збільшити наше задоволення. Злом... називаємо те, що здатне спричинити нам або збільшити яке-небудь страждання.

Д. Локк

Альтернатива відома: або ми не є вільними і відповідальність за зло лежить на всемогутньому богові; або ми вільні і відповідальні, а бог не є всемогутнім.

А. Камю

Людина приречена бути вільною. Приречена, бо ж, одного разу закинена у світ, вона відповідає за все, що робить.

Ж.-П. Сартр

Бог заперечує зло як остаточне чи таке, що є, і через це заперечення воно гине, але допускає його... Бог допускає зло, оскільки, з одного боку, було б порушенням людської свободи, тобто ще більшим злом, оскільки робило б досконале добро у світі неможливим, а з іншого боку, Бог допускає зло, оскільки саме у своїй надмудрості можна використовувати зло для блага.

В. Соловйов

Там, де нема різниці між щастям і нещастям, між радістю і горем, там нема різниці між добром і злом. Добро – це утвердження; зло – це заперечення прагнення до щастя.

Л. Фейєрбах

Добро – це зберігати життя, сприяти життю, зло – це знищувати життя, шкодити життю.

А. Швейцер

Добро – це свобода. Лише для свободи або у свободі виявляється різниця між добром і злом.

С. К'єркегор

Я вільний діяти доти, доки мої дії не порушують свободу інших людей.

І. Кант

Той, хто робить добро іншому, робить більш за все добра самому собі – не в тому значенні, що йому буде за це нагорода, а в тому, що усвідомлення зробленого добра дає вже велику радість.

Сенека

Щастя в повному своєму обсязі – це найвище задоволення, на яке ми здатні, а нещастя – найвище страждання.

Д. Локк

Прагненню до щастя найменшою мірою потрібні ідеальні права. Воно потребує найперше матеріальних засобів.

Ф. Енгельс

Війна – це зло і, відповідно, порушення справедливості; принцип справедливості є обов'язковим для цивілізованого суспільства, а отже, повинен бути дієвим; справедливість повинна бути скрізь – у політиці, релігії, культурі тощо.

В. Соловйов

Доброчесність не поділяється на частини: вона або є, або її нема.

О. Бальзак

Кращим з погляду доброчесності буде той, хто спонукається до неї внутрішнім потягом і словесним переконанням, ніж той, кого змушують закон і сила. Бо ж той, кого утримує від несправедливого вчинку закон, здатен потай грішити, а хто керується у виконанні обов'язку силою переконання – ні таємно, ні явно не скоїть чогось злочинного.

...Багато хто з тих, що чинять найогидніші вчинки, промовляють якнайпрекрасніші слова. Належить привчити себе до доброчесних справ і вчинків, а не до промов про чесноту.

Демокрит

Справедливість є найбільшою з чеснот, дивовижною і блискучішою, ніж вечірня або вранішня зоря; тому-то ми й кажемо у вигляді прислів'я «у справедливості містяться всі чесноти».

Арістотель

Справедливість наших суджень і вчинків завжди є виявом лише щасливого збігу наших інтересів з інтересами суспільними.

К. Гельвецій

Хоч справедливість не може позбавити вад, проте вона не дає їм робити шкоду.

Ф. Бекон

Говорити... про «природну справедливість» - нісенітниця.

К. Маркс

У кого є ...свідомість і почуття власної гідності..., вони не бояться, що інші розумніші за них, освіченіші чи вродливіші... Так само вони не вважають себе значно вищими за тих, кого вони в першу чергу перевершують, позаяк все це їм здається дуже малозначущим порівняно з доброю волею, за яку вони тільки себе й поважають і яку припускають у кожній людині.

Р. Декарт

Деякі чесноти вироджуються у вади, якщо вони притаманні нам від народження, а інші ніколи не досягають досконалості, якщо вони благо придбані; так, наприклад, бережливість й розважливість нам повинен нав'язати розум, але доброту і чесність повинна подарувати природа.

Ф. Ларошфуко

Городник може вирішувати, що добре для моркви, але ніхто не може вирішувати за іншого, що є благо.

Ж.-П. Сартр

Почуття нашої гідності й нашої сили міцніє, коли ми говоримо собі: моє існування не марне і не безцільне, я – необхідна ланка великого ланцюга, який тягнеться від розвитку в першої людини свідомості її буття – у вічність.

І. Фіхте

Хто принижує самого себе, той хоче піднятися над іншими.

Ф. Ніцше

Співчуття до тварин настільки тісне пов'язане з добротою характеру, що можна впевнено стверджувати: хто жорстокий з тваринами, той не може бути добрим до людей.

А. Шопенгауер

...Європейські мислителі ретельно стежать за тим, щоб у їхню етику не пробралися ніякі звірі. Впертість, яку вони виявляють, прагнучи узаконити і звести у принцип традиційну бездушність, межує з нісенітницею. Вони або взагалі відкидають співчуття до тварин, або всіляко принижують його. Якщо ж вони допускають це почуття в дещо більшому розмірі, то силкуються виправдати його всіма засобами, а часом мало не вибачаються за нього.

А. Швейцер

Зганьбленням є, власне, ніщо інше, як порівняння своєї гідності з моральною досконалістю.

І. Кант

Об'єктивно честь – це думка інших про нашу цінність, а суб'єктивно – наш страх перед цією думкою.

А. Шопенгауер

Честь – це нагорода, що присуджується за чесноти.

Арістотель

Честь – це ніщо інше, як добра думка про нас інших людей.

Б. Мандевіль

Вади входять до складу чеснот, як отрути – до складу ліків; розважливність змішує їх, послаблює їхню дію і потім вміло використовує їх як засіб проти життєвих негараздів.

Ф. Ларошфуко

Дружба – це любов богів, оскільки в неї нема нічого біологічного.

К. Льюїс

Дружба – мовчазний договір між двома добродіями особистостями з тонкими відчуттями. Я кажу «з тонкими відчуттями» тому, що чернець чи відлюдник можуть добродіями людьми і прожити життя, так і не узнавши, що таке дружба. Я кажу «добродіями», тому що негідник потребує лише спільників, марнотратники життя – товаришів по чарці, політики збирають навколо себе своїх прибічників, нероби заводять лише поверхові зв'язки, государі знаходяться в товаристві придворних і тільки в добродіях людей бувають друзі.

Вольтер

Ми вважаємо, що наша в'язниця – світ, а насправді в'язниця – це наші почуття і образ мислення. Потрапивши у хибне коло відчаю, ми відмовляємось від надії у втілення своїх ідеалів...

Якщо хтось запитає мене, що проливає світло на шлях життя і що надає інтерес, я відповім одним словом: це ідеал... Безсила і не осяяна світлом людина, що живе і не знає ідеалу. Чим величніший ідеал, тим величніше людина, чим ширше ідеал, тим ширша людина, чим глибший ідеал, тим глибша людина, чим вищий ідеал, тим вища людина. Без ідеалу, яким би він не був у житті, людське життя не має цінності.

Лар-Вілайят Інайт-Хан

Все, що ми називаємо живим, – живе, але й усе, що ми називаємо мертвим, – також живе. Лише для зручності ми говоримо «предмет» чи «сутність». Насправді це не так, усе

навколо живе. Є тільки поступове пробудження від аспекту, що свідчить, до аспекту, що розпізнає. Нема такої науки, якою б матеріалістичною вона не була, яка б заперечувала цю істину, оскільки ця істина реалізується на основі всього, що є на цій землі: релігії, філософії, науки, мистецтва, ремесла – всього суцього. Єдина різниця полягає в тому, що один іде коротким шляхом, а інший – довгим; один іде шляхом, що кружляє, а інший обирає пряму дорогу...

Що є багатство людини? Воно в її знанні. Якщо багатство лише лежить у банку, а не в знанні самої людини, в неї нема цього багатства, воно – власність банку. Все найкраще і велике, цінності й титули, посади і власність – де вони? Зовні? Ні, поза нами тільки те, що обіймає те знання, яке всередині нас, а отже, реальна власність набувається не поза нами, але всередині нас. Тому слід розвивати саме внутрішнє «Я», серце наше.

Хазрат Інайят Хан

Людина стає тією віссю, навколо якої обертається мікро- і макрокосмос, причому цілісність характеристики останнього знов-таки визначається шляхом співвідношення з людиною, а саме: чи добро це для неї, чи зло...

Волю людина дала сама собі, оскільки воля – це власне людина. Розум – це благо, що дароване їй небом, вічною, таємною долею, необхідністю, у межах якої людина – іграшка.

А. Шопенгауер

Людина свободна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість полягає в розмірковуванні не про смерть, а про життя.

Б. Спіноза

Народ називають свободним, розуміючи під цим, що він управляється лише законами, які сам собі дав, адже в цьому випадку він всюди виконує лише свою власну волю.

А. Шопенгауер

Про жодну ідею не можна з таким правом сказати, що вона невизначена, багатозначна, доступна великим непорозумінням і тому дійсно їм підлягає, як про ідею свободи, і ні про одну не говорять з такою малою мірою її розуміння.

Гегель

...Християнство вперше остаточно відкриває світу начало духовної свободи, невідомої світу античному, і у такій формі, яка була невідома й світу єврейському. Християнська свобода передбачає вирішення історичної дії через дію вільного суб'єкта, вільного духу. Ця вирішувальність історії шляхом дій і свободи активного суб'єкта суттєва для природи християнства і для природи історії, тому що поза припущенням такого вільно діючого суб'єкта, своєю вільною активністю визначаючого історичні долі людства, конструкція історії, звичайно, неможлива.

М. Бердяєв

За допомогою нерелігійних форм суспільної свідомості не можна вирішувати питання про сенс життя. Серед цих форм підпадають під нищівну критику мистецтво і наука. Недоторканою лишається тільки релігія, яка не поглиблює безвихідь «світового зла». Краса відкидається тому, що вона перемагається потворством смерті. Творчість визнається живою до тих пір, поки символи її мають релігійний сенс – більш глибокий, ніж естетичний.

Д. Мережковський

Ми лише тоді знаємо, *що* поставлено на карту, коли ми знаємо, що воно *поставлено* на карту. Оскільки при цьому йдеться не тільки про долю людини, а й про цілісність її сутності, то це має бути етика, яка, виходячи за межі здорового глузду, піклуватиметься й про перше, і про друге, спираючись на благовоління перед ними...

Ми стали усвідомлювати, що природа людської діяльності *змінилася de facto* і що предметом цієї діяльності абсолютно

нового ґатунку є ніяк не менше, як уся біосфера планети, за яку ми й повинні бути відповідальними, оскільки маємо над нею владу...

Імператив, який відповідав би новому типу людської діяльності і був би спрямований на новий тип суб'єкта дії, мав би звучати так: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися з продовженням автентичного людського життя на землі», – чи, якщо це виражати в негативній формі: «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності не були руйнівними для майбутньої можливості такого життя», – чи просто: «Не завдавай шкоди умовам для беззастережного продовження існування людства на землі», - чи ще раз у позитивній редакції: «Занось до свого теперішнього вибору як співпредмета твого воління цілісність людини в майбутньому».

Г. Йонас

Намагаючись окреслити людську настанову, що лежить в основі мислення Лао-цзи, Будди, пророків, Сократа, Христа, Спінози і філософів Просвітництва, дивуєшся з того, що попри значні розбіжності існує низка ідей і норм, спільних для всіх цих учень... Ось яке формулювання буде приблизним описом спільної сутності всіх цих учень: людина повинна прагнути пізнати істину, і вона може стати в повному значенні людиною лише тією мірою, якою матиме успіх в розв'язанні цього завдання. Людина має бути незалежною і вільною, бути метою, а не засобом здійснення цілей інших людей. Людина має з любов'ю ставитися до своїх близьких. Якщо вона живе без любові, вона – просто пустушка, навіть якщо має владу, багатство й розум. Людина має знати, що таке добро і що таке зло, вона повинна навчитися дослухатися до голосу своєї совісті й бути здатною додержуватися його.

Е. Фромм

Існує лише єдиний категоричний імператив, а саме: чини лише згідно з такою максимою, щодо якої ти водночас можеш побажати, щоб вона стала загальним законом.

І. Кант

Зрозуміло одне: коли суспільство впливає на індивіда сильніше, ніж індивід на суспільство, намічається деградація культури, бо в цьому випадку з необхідністю применшується вирішальна величина – духовні та моральні задатки людини. Відбувається деморалізація суспільства, і воно стає нездатним розуміти і вирішувати проблеми, які перед ним постають. Як наслідок, раніше чи пізніше настає катастрофа.

А. Швейцер

Щоб совість була правою, необхідно, щоб те, що вона визнає правим, було таким об'єктивно.

Гегель

Справедливість – це перша чеснота суспільних інститутів, так само, як істина – перша чеснота система думки. Теорія, хоч яка вона елегантна й економна, має бути відкинута чи піддана ревізії, якщо вона не істинна. Так само й закони та інститути, хоч би як вони були ефективно й успішно влаштовані, мають бути реформовані чи ліквідовані, якщо вони несправедливі. Кожна особа має ґрунтовану на справедливості недоторканість, що не може бути порушена навіть суспільством, яке процвітає. З цієї причини справедливість не допускає, щоб втрата свободи одними була виправдана більшими благами інших. Неприпустимо, щоб утиски, які вимушено зазнаються меншістю, переважувались більшою сумою здобутків, якими насолоджується більшість. Отже, у справедливому суспільстві повинні бути встановлені свободи громадян, а права, гарантовані справедливістю, не повинні ставати предметом політичного гендлярства чи калькуляції політичних інтересів... Несправедливість терпима лише тоді, коли належить уникнути ще більшої несправедливості. Як перші чесноти людської діяльності, істина і справедливість безкомпромісні.

Дж. Ролз

Сьогодні реакції на іноземців, що переїхали до західних країн, ставлять перед нами запитання, а чи наша ментальність не

залишається подібною до ментальності давніх греків, адже безпосередні реакції схиляються не стільки на користь збереження прав людини для всіх – із іноземцями включно, – а на користь урівноваження статусу «метеків» [осідлих чужоземців] з огляду на інший критерій – їхню економічну доцільність Полісу.

...Інститут метеків виник як політичний і демографічний засіб, завдяки якому уникали космополітизму і ксенофобії.

Ю. Крістева

Бути особистістю, бути вільним – то не легкість, а важкість, тягар, який людині належить нести. Від людини скрізь і повсякчас вимагають відмови від особистості, відмови від свободи і за це обіцяють їй полегшення життя. Від неї вимагають, щоб вона підкорилася детермінації суспільства й природи. З цим і пов'язаний трагізм життя.

М. Бердяєв

Сучасна цивілізація, започаткована промисловою революцією, спирається на ідею конкуренції. Коли людина поставлена в умови змагання, кожен бореться за виживання й перевагу над іншими. При цьому вихідні позиції в кожного далеко не рівні. Цей неписаний закон у сучасному світі загрожує людині виявитися слабшою, опинитися в аутсайдерах, пригнічує гідність. На цьому тлі нинішній прогрес глобалізації відбувається переважно й насамперед у тих сферах, де сильна сторона отримує матеріальну вигоду, а в підсумку лише збільшує симптоми й хвороби сучасності – «відсутність інших», або непотрібність милосердних взаємин. Такий стан речей викликає недовіру й негативне ставлення до глобалізації. У цьому я вбачаю головний і досить таки потужний «мур», що заважає створенню єдиного світу чи нового порядку міжнародного співробітництва.

Ідея глобалізації в повному розумінні цього слова повинна означати зближення та єднання різних культур і створення спільного дому для людства без кордонів і дискримінації. Зближення та єднання мусить означати не одноманітність, а гармонійне поєднання всього того, чим багатий світ.

Я глибоко вірю в те, що найголовнішим елементом свідомості кожного індивіда є усвідомлення себе людиною. Інші

фактори, такі, як етнічна, релігійна, соціальна приналежності, хоча й дуже впливають на свідомість людини, обмежуючи її дії, все-таки є відносними й можуть бути минуцями. Інакше кажучи, якщо дати людині освіту і розсунути її духовно-психологічні обрії, вона буде здатна подолати дискримінуюче почуття, викликане поверхневими відмінностями, й відкрити глибше, фундаментальне усвідомлення себе як людини. Це допоможе нам зруйнувати всілякі «мури» всередині нас.

Д. Ікеда

Фактично соціальний капітал продукуватиметься приватними ринками, бо таке продукування відповідає довготерміновим інтересам егоїстичних індивідів. Корпорація, яка вимагає чесності й люб'язності при обслуговуванні клієнтів, або фірма, яка негайно усуває з крамниць бракований продукт, або головний виконавчий директор компанії, який зменшує собі заробітну платню, щоб виявити солідарність зі своїми робітниками під час економічного спаду, роблять це не з альтруїзму: усі вони зацікавлені в тривкій ситуації, що стосується чесності, надійності, якості і справедливості не просто тому, що вони великі благодійники. Ці чесноти стають економічними активами і, як такі, приваблюють людей і фірми, чиї інтереси сягають лише підсумкового рядка у звіті. Подібним чином китобої, ранчери чи рибаки, які прагнуть створити правила справедливої, довготривалої експлуатації спільних ресурсів, роблять це не через почуття екологічної відповідальності; вони особисто зацікавлені, щоб ці ресурси не вичерпувались, так щоб вони діставали свою справедливу частку ще протягом тривалого часу.

Ф. Фукуяма

Планетарна етика відповідальності за майбутнє на противагу всім традиційним формам конвенціональної моралі повинна враховувати і поєднувати все дане нам у розпорядження знання як наукових дисциплін, так і позанаукової рефлексії та мудрості.

К.-О. Апель

Людина, як і все живе, не є самодостатнім, незалежним від оточуючого середовища природним об'єктом... Людина і людство тісним чином насамперед пов'язані з живою речовиною, яка населяє нашу планету, від якої вони реально ніяким фізичним процесом не можуть бути відокремлені. Це можливо тільки в думках.

В. І. Вернадський

Людина вперше реально зрозуміла, що вона житель планети й може — повинна — мислити й діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, сім'ї чи роду, держав чи їхніх союзів, а в планетарному аспекті. Вона, як і все живе, може мислити й діяти в планетарному аспекті тільки в біосфері, у певній земній оболонці, з якою вона нерозривно, закономірно пов'язана і вийти з якої вона не може.

В. І. Вернадський

Постлюдина – не утопія (синонім слова «напівзабуття»). Ніщо не досконале, ніщо не вирішується остаточно. Але це означає нову цивілізацію з принципово новими схемами поведінки і засобами життєзабезпечення. Це не просто революційна зміна. Це глибокий і остаточний розрив у культурній і історичній послідовності. Революція лише «насильницьке повалення одного класу іншим». Це нищівний удар по багатьох вічних істинах людства, у тому числі – смерті... Природні процеси росту, дорослішання й старіння зміняться, зіб'ються до купи або зникнуть. Людське життя втратить свою природну циклічність. На сцені людського театру спуститься завіса, а коли підніметься знову – вже нові актори будуть грати на сцені.

Б. Стерлінг

Ми підходимо до великого перевороту в житті людства... Чи зможе людина використати цю силу, спрямувати її на добро, а не на самознищення?

В. І. Вернадський

4. Етика спілкування як царица людської моральності

Єдина розкіш, відома мені, – це розкіш людського спілкування.

А. де Сент-Екзюпері

Тільки спілкування виліковує від самовпевненості, нерішучості, дурної сором'язливості, тільки вільний і невимушений обмін думками дає можливість вивчати людей, перевіряти їх, розпізнавати і порівнювати себе з ними.

Л. Вовенарг

Тісне спілкування – ось де витoki найніжнішої дружби і найсильнішої ненависті.

А. де Рівароль

Існує тільки один спосіб стати гарним співрозмовником – вміти слухати.

Д. Морлі

Настирний тільки дурень: розумна людина одразу відчуває, приємне її товариство чи набридло, і зникає за секунду до того, як стане зрозуміло, що вона – зайва.

Ж. Лабрюєр

Хто не розуміє вашого мовчання, вочевидь, не зрозуміє й ваших слів.

Е. Габард

Таїна слова полягає саме у спілкуванні з предметом і спілкуванні з іншими людьми. Слово є виходом із вузьких меж замкнутої індивідуальності. Воно – міст між «суб'єктом» та «об'єктом». Живе слово містить у собі інтимне відношення до предмета і суттєве знання його потаємних глибин. Ім'я предмета

– не просто ноєма, як і не просто наш предмет. Ім'я предмета – арена зустрічі того, хто сприймає, та об'єкта сприйняття, того, хто пізнає, та об'єкта пізнання. В імені – якась інтимна єдність відокремлених сфер буття, єдність, що призводить до спільного життя їх в одному цілому, вже не просто «суб'єктивній» чи просто «об'єктивній» свідомості. Ім'я предмета є цілісним організмом його життя в іншому житті, коли останнє спілкується з життям цього предмета і прагне перевтілитися в нього і стати ним. Без слова та імені людина – вічний в'язень самої себе, по суті і принципово антисоціальна, некомунікабельна, несоборна, а, отже, також і не індивідуальна, не суцільна, вона – суто тваринний організм, або, ще людина, позбавлена розуму людина. Таїна слова в тому і полягає, що воно – знаряддя спілкування з предметами та арена інтимної і свідомої зустрічі з їхнім внутрішнім життям.

О. Ф. Лосєв

Якщо природа в людині здолає культуру, вийде дикун. Якщо культура здолає природу, вийде книжник. Лише той, у кому природа й культура зрівноважені, може стати гідною людиною.

Ушанування без знання пристойності переходить у нав'язливість. Обережність без знання пристойності перетворюється на боягузтво. Сміливість без знання пристойності обертається на бунтарство. Прямота без знання пристойності стає грубістю.

Не поговорити з людиною, з якою варто поговорити, отже, втратити людину. А розмовляти з людиною, з якою розмовляти не варто, означає втрачати слова. Мудрець не втрачає людей і не губить слів.

Конфуцій

Обов'язки людини поділяються на чотири роди:

- обов'язки перед самим собою;
- перед сім'єю;
- перед державою;
- перед іншими людьми.

Гегель

Воістину необхідно виконувати три заповіді: стримування себе, одарювання інших, милосердність до всіх.

«Закони Ману»

Не роби людині того, чого ти не бажаєш собі. І тоді зникне ненависть у державі, зникне ненависть у родині.

Конфуцій

Найбільш повно й концентровано вихованість і моральна культура людини виявляються в тому, щоб міряти однаковою мірою і нарівні цінувати як власну, так і чужу гідність.

Ф. Бекон

Той, хто йде шляхом воїна, зберігає в серці обітницю вірності та сімейного обов'язку – хіба можна стати справжнім самураєм без гречних манер, без поваги та любові до батьків і без пошани до пана? Навіть той, хто відданий пану і віддає шану батьками своїм, але недостатньо вихований і гречний, недостойний йти шляхом лицаря-самурая.

Справжній воїн ніколи не буває грубим у присутності батьків, недбайливим і нерозторопним перед паном. Він завжди охайний, чепурний, підтягнутий навіть тоді, коли поруч із ним нема нікого, хто міг би належним чином оцінити його виправку, навіть тоді, коли пан і батьки його не знають, чим він займається.

Т. Шігесуке

Нічого не коштує нам так дешево і не ціниться так дорого, як ввічливість.

М. Сервантес

Лише найрозумніші і найдурніші не можуть змінитися.

Конфуцій

Людина є тим, що вона робить.

Гегель

Хто ні розумом, ні співчуттям не схиляється до милостині іншим, того слушно називати нелюдом.

Б. Спіноза

Дев'ять десятих тих людей, з якими ми зустрічаємося, є тим, чим вони є – добрими чи злими, корисними чи некорисними, – завдяки вихованню.

Д. Локк

Будьмо цілком неподібні до інших людей внутрішньо, але зовні не відрізняймося від них. Хай тога не сяє білістю, але ж і брудом хай не вражає. Не купуймо оздобленого золотом срібного посуду, але не вважаймо, що відсутність золота й срібла – це вже ознака поміркованості. Докладаймо зусиль, щоб ми йшли кращою, ніж люд іде, стежкою, а не протилежною, інакше відстрашимо й проженемо від себе тих, кого хочемо виправити... Перше, що обіцяє нам філософія, - це відчуття здорового глузду, людяність, уміння жити в суспільстві. Але ми самі позбавимо себе тих переваг, коли намагатимемось бути не подібними до інших людей. Тож глядімо, аби все те, чим хочемо викликати подив, не виглядало смішним та осоружним. Бо й справді: наша мета – жити у злагоді з природою. Але ж виснажувати своє тіло, нехтувати звичайнісінькою охайністю, тягтися до бруду, споживати не лише нічого не варту, а й грубу, огидну їжу – хіба то не суперечить самій природі?... Якщо жадати чогось вишуканого – ознака розбещеності, то цуратися звичного, що за помірну ціну можна придбати, – ознака божевілля. Філософія вимагає поміркованості, а не кари. А поміркованість не мусить бути неохайною... Скерувуймо своє життя між добрими та загальноприйнятними звичаями – ось яка міра мені до вподоби. Хай усі дивуються з нашого життя, але хай також схвалюють його, – «То що тоді? Отже, робитимемо все те, що й інші?... Не буде ніякої різниці між нами й ними?...» – Буде. І чимала. Хто

приглянеться до нас ближче, той зрозуміє, наскільки ми не подібні до першого-ліпшого з юрби. Хто загостить до нас, той захоплюватиметься радше нами самими, аніж обставою нашої оселі. Великим є той, хто глиняним кухлем послуговується так, мовби він був срібний. Та не менш великим є і той, хто срібним кухлем послуговується так, начеб він був із глини. Над ким гору бере багатство – того вважай слабодухом.

Сенека

Зранку слід сказати собі: «Сьогодні мені доведеться стикнутися з людьми нав'язливими, невдячними, зарозумілими, підступними, заздрісними, незлагідними. Ці риси походять від незнання ними добра і зла. Я ж, пізнавши прекрасну природу добра і ганебну – зла, розумію й природу тих, хто в омані. Вони споріднені зі мною не кров'ю та походженням, а за божественними волею й розумом. Я захищений знанням від їхнього зла. Їм годі втягнути мене в щось ганебне. Та не можна й гніватися і ненавидіти тих, хто зі мною споріднений. Ми створені для спільної діяльності, як ноги й руки, повіки, верхня й нижня щелепи. Тому протидіяти одне одному – протиприродно, а прикритись і цуратись таких людей і означає їм протидіяти.

Марк Аврелій

Будьте гарним слухачем. Заохочуйте інших розповідати про себе.

Ведіть розмову в колі інтересів вашого співрозмовника.

Давайте людям відчути їхню значущість і робить це щиро.

Д. Карнегі

Володіти мистецтвом бесіди, бо в бесіді виявляється особистість. Жодне з людських занять не потребує більшої розважливості, хоча в житті нічого нема більш звичайного, – тут можна і все втратити, і все виграти. Щоб лист написати – а лист та сама бесіда, тільки обміркована і записана, – потрібен роздум, наскільки ж більше потрібно його для бесіди звичайної,

миттєвого екзамену розуму! Люди досвідчені за мовою узнають пульс духу, недаремно сказав мудрець: «Кажі, коли хочеш, щоб я те пізнав». Деякі вважають найвищим мистецтвом бесіди повну природність – щоб бесіда була, подібно вбранню, невимушеною. Але це годиться лише між близькими друзями, а бесіда з людиною шанованою повинна бути змістовною, являти твій зміст. Щоб у бесіді бути приємним, пристосовуйся до характеру і розуму співрозмовників. Не клеїти з себе цензора чужих слів і виразів, інакше тебе вважатимуть педантом; тим більше не прискіпуйся до думок і суджень, бо тебе будуть уникати, навіть повністю від тебе відвернуться. Розважливість у бесіді важливіша, ніж красномовство.

Б. Грасіан

Поводься так, щоб ти завжди використовував людство і у своїй особі, і в особі будь-якого іншого також як мету, але ніколи – тільки як засіб.

І. Кант

У будь-якому віці, щойно людина здатна мислити й міркувати, є місце для чесноти й нечестя, для слави й ганьби. І справді: самої осені ще мало для врожаю, але коли подбати про все влітку, вона буде доволі приємною порою року. Так і старість, яка вінчає довгі роки безвольності, буде і злиденною, і журливою, і безплідною, і марною частиною життя, але коли та ж таки старість була дбайливо підкріплена замолоду упертими трудами, то вона й багата, і плодovита доброю майстерністю, і корисна, і радісна.

Ф. Петрарка

Життя саме по собі – ні благо, ані зло: воно вмістище і блага, і зла – залежно від того, на що його перетворюють.

М. Монтень

Співстраждання є найголовнішим і, можливо, єдиним законом буття всього людства.

Ф. М. Достоевський

Універсальний характер буддистської моралі виражається особливим, притаманним буддизму елементом безмежного милосердя до всього існуючого. У цьому відношенні буддизм йде далі християнської моралі, бо християнство у своїй історичній формі зупиняється на обов'язках щодо людей, а буддизм проголошує милосердя до всього існуючого.

В. Соловйов

Живучи у світі, не прив'язуйся до праху його – ось шлях справжнього учня Дзен.

Якщо бачиш, як інший робить добре, підтримуй його, наслідуй його приклад. Почувши про помилки іншого, намагайся не перевершити його.

Навіть якщо ти один у темній кімнаті, будь таким, як перед лицем шляхетного гостя. Виражай свої почуття, але не більше, ніж це властиве твоїй істинній натурі.

Бідність – твій скарб. Не міняй його на легке життя.

Людина може виглядати дурнем – але не бути ним. Вона може просто берегти свою мудрість.

Чесноти – плоди самодисципліни, вони не падають з неба, як дощ чи сніг. Скромність – основа всіх чеснот.

Нехай твої сусіди відкриють тебе до того, як ти сам відкриєшся їм.

Шляхетне серце ніколи не примушує себе. Його слова як рідкісні перлини, вони рідко з'являються, але мають велику цінність.

Для чистосердного учня кожен день – щасливий.

Час йде, але він ніколи не запізнюється. Ані слова, ані сором не можуть керувати ним.

Осуджуй себе, а не іншого.

Не суди правого й винуватого.

Деякі речі, хоча й правильні, можуть здаватися хибними якому-небудь поколінню. Оскільки ціна правоти може бути встановлена через багато віків, нема потреби вимагати негайної оцінки.

Живи справою, а результати залиш великому закону Всесвіту.

Проводь день у мирних роздумах.

Дзенгецу

Зранку перед одяганням запали ладан і медитуй.

Лягай спати у визначений час.

Їси помірно та ніколи не досхочу.

Будь наодинці з собою таким же, як при гостях.

Слідкуй за тим, що говориш, і все, що сказав, виконуй.

Якщо приходить сприятливий випадок, не дозволяй йому проходити мимо; крім того, перш ніж діяти, двічі поміркуй.

Не жалкуй за минулим. Дивись у майбутнє.

Нехай у тебе будуть безстрашся героя та любляче серце дитини.

Залишившись наодинці для сну, спи так, ніби то був твій останній сон.

Прокинувшись, відразу ж залишай свою постіль, ніби ти залишаєш пару старих черевиків.

Сен Саку

Найвища розважливість – це прийняти важке рішення залишити цей світ у тому вигляді, у якому ми його застали.

Б. Грасіан

Природу перемагають, тільки підкоряючись її законам.

Ф. Бекон

Культурна людина... це та, хто в змозі співстраждати. Це гіркий, болісний талант.

В. М. Шукшин

Люди непослідовні, нерозумні й егоїстичні. І все ж люби їх!
Якщо ти робиш добро, люди звинуватять тебе в потаємній корисливості і себелюбності. І все ж твори добро!

Якщо тебе супроводжує успіх, ти наживаєш уявних і справжніх ворогів. І все ж досягай успіху!

Добро, зроблене тобою, назавтра забудуть. І все ж твори його!

Щирість і відкритість зроблять тебе вразливим. І все ж будь щирим і відкритим!

Те, що ти будував роками, може зруйнуватися в одну мить. І все ж будуй!

Люди потребують допомоги, але вони ж дорікатимуть тобі за неї. І все ж допомагай людям!

Віддай світу найкраще, що маєш, і натомість одержиш жорстокий удар. І все ж віддавай світу найкраще, що в тебе є.

Мати Тереза

Естетика. Хрестоматія

1. Структура естетичного знання

...Естетика не є просто вченням про красу, оскільки вона також вивчає і потворне, іронію, гумор, трагічне, комічне і т. д. Відповідно, естетика є наукою про вираження взагалі...

Галузь естетики – така виразність, яка примушує в неї вдивлятися, занурюватися, вивільняючись від усіляких уявлень, примушує милуватися нею, споглядати її як самодостатній предмет.

О. Ф. Лосєв

...Для К. М. Леонтьєва «естетичність» є найзагальнішою ознакою; але для автора цієї книги вона найглибша. Там краса – лише оболонка найбільш зовнішніх із різних «повздовжніх» шарів буття; а тут – вона не одна з багатьох повздовжніх шарів, а

сила, що пронизує всі шари впоперек. Там краса найдалше від релігії, а тут вона або найбільш за все виражена в релігії. Там розуміння життя атеїстичне; а тут – Бог і є Вищою красою, через причастя до якої все стає прекрасним... Все прекрасне в особистості, коли вона звернена до Бога, і все потворне, коли вона відвернена від Бога. І тоді, як у Леонтєва, краса майже ототожнюється з гієною, з небуттям, зі смертю, у цій книзі краса є Красою і розуміється як життя, як Творчість, як Реальність.

П. Флоренський

Все добре і прекрасне по відношенню до того, для чого воно добре пристосоване, і, навпаки, погане та бридке по відношенню до того, для чого воно погано пристосоване.

Сократ

Прекрасне за природою своєю є чимось, по-перше, вічним, тобто таким, що не знає ні народження, ні загибелі, ні зростання, ні зубожіння, а по-друге, не в чомусь прекрасним, а в чомусь потворним, не колись, десь, для кого і порівняно з чимось прекрасним, а в інший час, в іншому місці, для іншого і порівняно з іншим потворним... всі ж інші різновиди прекрасного причетні до нього таким чином, що вони виникають і гинуть, а його не стає ні більше, ні менше і ніяких впливів воно не відчуває.

Платон

Прекрасне те, яке, окрім того, що бажане саме заради себе, заслуговує на похвалу, або, що будучи благом, приємне, тому що воно благо. Якщо в цьому зміст поняття прекрасного, то добродієність доконче є прекрасним, тому що будучи благом, вона ще заслуговує на похвалу.

Арістотель

Прекрасне – складне.

Платон

Я називаю прекрасним поза мене все, що містить у собі те, від чого пробуджується в моєму розумі ідея відношень, а прекрасним для мене – все, що пробуджує в мені цю ідею.

Д. Дідро

Кожен повинен погодитись, що те судження про красу, до якого додається найменше зацікавлення, дуже примітивне і не є чистим судженням смаку...

Краса – це форма цілеспрямованості предмета, оскільки вона сприймається у ньому без уявлення про мету.

Краса природи (самоствійна) у своїй формі вже вводить з собою доцільність, у зв'язку з чим предмет, вочевидь, ніби заздальгідь призначається для нашої здатності судження; таким чином ця доцільність сама по собі створює предмет насолоди... Отже, хоча насправді вона (самоствійна краса природи) не розширює нашого пізнання про об'єкти природи, але вона піднімає наше поняття природи як простого механізму до поняття про неї ж як про мистецтво, яке надихає нас на більш глибокі дослідження самої можливості такої форми... Поняття про високе в природі не таке важливе і не таке змістовне, як поняття про прекрасне в ній..., воно взагалі вказує на доцільність не в самій природі, а тільки в можливому застосуванні її споглядань, щоб створити в нас самих дещо доцільне, зовсім незалежне від природи. Основу прекрасного в природі ми повинні шукати поза собою, а основу для високого – у собі.

І. Кант

Ідея як художньо прекрасне не є ідеєю як такою, абсолютною ідеєю, як її повинна розуміти метафізична логіка, а ідеєю, що оформилась надалі в дійсність і вступила з нею в безпосередню єдність. Хоча ідея як така є самою істиною в собі і для себе, але вона є істиною лише з боку своєї ще не об'єктивованої загальності. Ідея ж, як художньо прекрасне, є ідеєю з тією специфічною якістю, що вона є індивідуальною дійсністю, інакше кажучи, вона є індивідуальним формуванням дійсності, що має специфічну якість являти через себе ідею. Цим

ми вже висунули вимогу, щоб ідея та її формотворення як конкретна дійсність були доведені до повної адекватності одна одній. Зрозуміла таким чином ідея як дійсність, що отримала відповідну своєму поняттю форму, є ідеалом.

Гегель

Органи можуть схоплювати лише певну кількість відчуттів; дух може порівнювати одночасно лише певну кількість ідей; дуже велика їх кількість породжує хаос. Він заважає насолоді, а отже, красі та хорошості речей. Мала кількість відчуттів чи ідей зливається, якщо одна з них домінує. Тому для більшої краси необхідно, щоб суміш була у відомій пропорції.

Е. Кондил'як

П'єса вийшла майже готовою в моїй голові, так що потім схоплюю її в душі одним поглядом, як прекрасну картину чи красиву людину і чую її в уяві зовсім не послідовно, а мовби зразу в цілому.

В. А. Моцарт

Я думаю, що це штучний спосіб, якщо уміння судити «чисто естетично» здобувається ціною відмови від значення художнього образу.

Г. Гадамер

Судження смаку – це не пізнання, однак і воно не довільно. У судженні смаку укладена загальність, на якій і ґрунтується автономність естетичної сфери.

І. Кант

У мистецтва є два найнебезпечніших ворога: ремісник, не осяяний талантом, і талант, що не володіє ремеслом.

А. де Франс

Мистецтво надає крила і підносить далеко-далеко! Кому набрид бруд, дрібні грошові інтереси, хто збурений, ображений чи скривджений, той може знайти спокій і насолоду лише в прекрасному.

А. П. Чехов

Мистецтво ревниве: воно вимагає, щоб людина віддавалася йому повністю.

Мікеланджело Буонарроті

Мистецтво перестає бути мистецтвом, як тільки наша свідомість починає сприймати його як мистецтво.

Р. Вагнер

2. Специфіка та види естетичної діяльності

Чи доводилось вам, милостивий пане, бачити зображення тих гребенів, якими зачісуються, наприклад, індіанці Бразилії або папуаси нової Гвінеї? Ці гребені складаються часто-густо з декількох паличок, зв'язаних між собою. Це, так би мовити, перша ступінь у розвитку гребеня. Наступна еволюція його полягає в тому, що він робиться з цільної дощечки, у якій прорізуються зуб'я. Подібні гребені роблять, наприклад, негри Монбутту і кафри Боротсе. На цій ступені розвитку гребінь прикрашається інколи з великою старанністю. Але найбільш характерної рисою орнаменту таких гребенів є зроблені на дощечках ряди паралельних ліній, що перетинаються, вочевидь, що зображують ті зв'язки, котрі колись з'єднували палички, що складають гребінь. *Прикрасою* є тут образ того, що використовувалось раніше з *утилітарною* метою. Ставлення до предмета з точки зору користі передувало ставленню до нього з точки зору *естетичного задоволення*.

Г. Плеханов

Людина творчо живе в різних сферах буття.

П. Тілліх

Основна помилка експериментальної естетики полягає в тому, що вона починає з кінця, з естетичного задоволення й оцінки..., забуваючи, що задоволення і оцінка можуть бути чисто випадковими, вторинними і навіть незвичними елементами естетичної поведінки. Її друга помилка виявляється в невмінні знайти те специфічне, що відрізняє естетичне переживання від звичайного... Нарешті, третя і найважливіша її вада – це хибна посилка, наче складне естетичне переживання виникає як сума маленьких естетичних задоволень.

Л. С. Виготський

Мистецтво звільняє явище від не відповідних цьому істинному поняттю рис і створює ідеал лише за допомогою такого очищення. Можна назвати це лестощами мистецтва, подібно до того, як говорять про портретистів, що вони лестять своєму оригіналу. Але навіть портретист, який найменше має справу з художнім ідеалом, повинен лестити в цьому сенсі, тобто повинен відкинути всі зовнішні подробиці у фігурі і виразі, у формі, кольорі і рисах, усунути винятково природну сторону нашого недосконалого існування: волоски, пори, подряпини, цятки на шкірі і т. п. – і повинен осягнути і передати натуру, що малюється ним, у її загальному характері, у її духовній своєрідності. Одна справа – передати обличчя людини, яке спокійно сидить перед портретистом у тих поверхових і зовнішніх рисах, що уявляються саме в даний момент, і зовсім інша справа – зобразити її істинні риси, що виражають саму душу даної людини.

Тому що для ідеалу потрібно, щоб зовнішня форма сама по собі відповідала душі.

У цьому зведенні зовнішнього існування до духовного, коли зовнішнє явище як спів розмірне духу стає його розкриттям, і складає природу ідеалу в мистецтві...

Ідеал є відбраною з маси одиницностей і випадків дійсністю, оскільки внутрішній початок проявляється в цьому зовнішньому існуванні як жива індивідуальність.

Гегель

Іноді найкращі творіння більш привабливі, коли вони недосконалі, ніж коли вони занадто завершені.

Ф. Ларошфуко

Мистецтво – суб'єктивне відображення реальності художником, виконане в індивідуальному стилі.

А. Моруа

Практичне творення *предметного світу*, *переробка* неорганічної природи є самоствердженням людини як свідомої родової істоти, тобто такої істоти, що ставиться до роду, як до своєї власної сутності або до самої себе як до родової істоти. Тварина, щоправда, теж діє. Вона будує собі гніздо або житло, як це роблять бджола, бобер, мураха і т. д. Але тварина діє лише однобічно, тоді як людина діє універсально; вона діє лише під владою безпосередньої фізичної потреби, тим часом як людина діє, навіть будучи вільною від фізичної потреби, і в істинному значенні слова тільки тоді і діє, коли вона вільна від неї; тварина діє для самої себе, тоді як людина відтворює всю природу; продукт тварини безпосереднім чином зв'язаний з її фізичним організмом, тоді як людина вільно протистоїть своєму продукту. Тварина формує матерію тільки згідно з міркою і потребою того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє діяти за мірками будь-якого виду й усюди вона вміє додавати до предмета відповідну мірку; через це людина формує матерію також і за законами краси.

К. Маркс

Займатися мистецтвом неможливо без постійних тренувань і розвитку.

Демокрит

Чи повинно мистецтво бути зрозумілим? Так, але лише для тих, кому воно адресоване.

С. Лец

У слові ми розрізняємо *зовнішню форму*, тобто членороздільний звук, зміст, що об'єктивується через звук, і *внутрішню форму*, або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст. За певної уваги нема можливості змішувати зміст з внутрішньою формою.

Зовнішня форма невіддільна від внутрішньої, змінюється разом з нею, без неї перестає бути сама собою, а проте зовсім від неї відмінна; особливо легко відчуту цю відмінність у словах різного походження, які набули згодом однакової вимови: для українця слова *мало* та *мило* відрізняються внутрішньою формою, а не зовнішньою.

Ті ж стихії й у творі мистецтва, і неважко буде знайти їх, коли міркувати так: «це – мармурова статуя (зовнішня форма) жінки з мечем і терезами (внутрішня), яка представляє правосуддя (зміст)». Виявляється, що у творі мистецтва образ відноситься до змісту, як у слові до чуттєвого образу або поняття. Замість «зміст» художнього образу можна вжити більш звичайний вираз, саме «ідея». Ідея і зміст у цьому випадку для нас тотожні...

При значній змінюваності образів зміст тут відносно (але тільки відносно) нерухомий. Навпаки, один і той же художній твір, один і той же образ по-різному діють на різних людей і на одну особу в різний час, так само як одне і те ж слово кожним розуміється інакше; тут відносна нерухомість образу при змінюваності змісту.

...У поезії зв'язок образу і ідеї не доводиться, а стверджується як безпосередня вимога часу; у науці підпорядкування факту законові повинно бути доведене, і сила

доведень є мірою істини. Доведення є завжди розкладом первісних даних, а тому щойно висловлену думку можна виразити й інакше, а саме: поетичний образ не розкладається під час своєї естетичної дії, тоді як науковий факт тим більше для нас осмислений, чим більше роздроблений, тобто чим більше розвинулося з нього суджень.

...Призначення поезії – не тільки підготовляти науку, а й тимчасово влаштовувати і завершувати невисоко від землі зведену нею будівлю.

...Спочатку всі мистецтва служать коли не винятково, то переважно релігії, яка розвивається тільки в мові й поезії. Спершу дається людині влада над членороздільністю й словом як матеріалом поезії, а потім уміння справитися зі своїм голосом, а тим більше той ступінь технічного розвитку, який передбачається пластичними мистецтвами. Звідси, між іншим, можна пояснити, чому гомерівські пісні набагато давніші від часу процвітання скульптури й архітектури в Греції, чому загалом найдосконаліші твори народної поезії належать до таких часів, коли люди не в змозі були б ні зрозуміти, ні зробити ту. Визнавши, що народна поезія, як і мова, є твором безособової творчості, ми знайдемо й іншу причину згаданого явища, а саме, що архітектура, скульптура й живопис передбачають уже відособлення й виділення з маси особистості митця, отже, можливість значного ступеня самосвідомості й пізнання природи, яким початок кладеться мовою.

О. Потебня

Поняття твору вказує на сферу зального вживання і тим самим на загальне для всіх розуміння, на комунікацію всередині розуміння.

Г. Гадамер

Метафора з'єднує два антагоністичних світи за допомогою кінного стрибка уяви.

Г. Лорка

Воістину дивна в людині ця розумова здатність замінити один предмет іншим не стільки з метою оволодіння предметом, скільки з бажання сховати його. Метафора спритно ховає предмет, маскує його іншою річчю; метафора взагалі не мала б смислу, якби за нею не стояв інстинкт, що спонукає людину уникати всього реального.

Х. Огега-і-Гассет

Всьому потрібно вчитися. Мистецтво – не виняток.

Б. Брехт

Висока моделююча здатність поезії пов'язана саме з перетворенням її з повідомлення у код. Поетичний текст як своєрідний маятник качається між системами «Я-Він» і «Я-Я». Ритм зводиться до рівня значень, значення складаються в ритми.

Ю. М. Лотман

Мабуть, і сам Бог – скульптор, він створив людину не за допомогою чар, а шматок за шматком, як різьбяр.

Л. Берніні

Живопис звертається тільки до очей, скульптура існує і для видючих, і для сліпих.

Д. Дідро

Живопис – не слово, у ньому дається одна мить, але в цій миті повинно бути усе, а якщо нема – нема і картини.

М. Ге

Всі чекання націлені тепер на творення і власне Я зрікається себе. З цього вищого буття виростає нове буття. Цей момент є також вирішальним і для творчої діяльності. Шедевр живопису

буває завершений, якщо в той самий момент завершує роботу й уява художника, яка породила картину, і його рука, яка цю картину створила. Здійснене зображення являє собою лише відзвук цього вирішального моменту.

В. Гумбольдт

Живопис сперечається та змагається з природою.

Л. да Вінчі

Художник творіннями своїми нікому нічого не доводить. Його завдання – зобразити емоції так, щоб їх відчули.

О. Блок

Художник є рукою, що за допомогою того чи іншого клавіша доцільно приводить у вібрацію людську душу.

В. Кандинський

Перша картина (а я пишу в основному циклами) мені тяжко дається. Хочеться міцно взятися за нитку, щоб розмотати клубочок, хоча ще і не знаю – де ця нитка, де її кінець чи початок? І от є перша картина; друга пішла легше, третя ще легше... Така насолода – розмотувати цей клубочок!

І. Марчук

Для художника факти цікаві тим, що їх не обов'язково дотримуватися.

Д. Гранін

Якщо хочеш дізнатися, чи гарно йдуть справи з правління будь-якої країни та чи здорова її вдача, прислухайся до її музики.

Конфуцій

Музика – найяскравіший доказ духовності нашого існування.

Л. М. Толстой

...Симфонія завжди програмна, але програма ця така, що сформулювати її словами нема ніякої можливості. Чи не повинна вона виражати все те, для чого нема слів.

П. І. Чайковський

Музика найбільш неконкретне мистецтво.

Б. Асаф'єв

Архітектура – мистецтво, без якого ніяк не можна обійтися та яке приносить користь, поєднану з насолодою і достоїнством.

Л. Б. Альберті

Архітектура – мелодія душі творця, відображена на століття.

Ф. Шеллінг

Якщо ми вирвемо з серця і розуму застигле розуміння будинку... ми прийдемо до будинку-машини, промислового виробу, здорового (і в моральному відношенні) і прекрасного, як прекрасні робочі інструменти...

Л. Корбюз'є

Будинок – це жива істота, створюючи яку треба наслідувати природу.

Л. Б. Альберті

...І природна мова, і архітектура в тій же мірі, як одяг, готування їжі і будь-які інші форми соціального існування, є системою комунікації.

Дж. Бейрд

Кінематограф – це глядач.

Д. де Сантіо

Монтаж з'єднує кадри, наповнені часом, але не поняття, як це часто проголошувалося прихильниками так званого «монтажного кінематографа».

А. Тарковський

Я – кінооко. Я – око механічне. Я, машина, показую вам світ таким, яким тільки я зможу його побачити. Я звільняю себе від сьогодні назавжди від нерухомості людської. Я в безперервному русі, я наближаюсь і віддаляюсь від предметів, я підлізаю під них, я вилізаю на них, я рухаюсь поряд з мордою рухомого коня, я вриваюсь на повному ходу в натовп, я біжу перед солдатами, які біжать, я лечу на спину, я піднімаюсь разом з аеропланами, я падаю й злітаю разом з тілами, які падають і злітають. Ось я, апарат, кинувся рівнодійною, пробираючись серед хаосу руху, фіксуючи рух з руху від найскладніших комбінацій... Я співставляю будь-які точки всесвіту, де б я їх не зафіксував. Мій шлях до створення свіжого сприйняття світу. Ось я так розшифрую по-новому відомий вам світ... на допомогу машині-оку-кінопілоту, не тільки керуючий рухами апарату, але й довіряючий йому при експериментах к просторі...

Д. Вертов

Високоорганізований текст перестає бути лише посередником в акті комунікації. Він стає реальним співрозмовником, що має високий ступінь автономності.

Ю. М. Лотман

Протягом століть література одночасно була матхесисом і мімезисом з відповідною метамовою. Відображенням теперішності є семіотичний текст, себто постановка символічного: не розкриття змісту, а манівні шляхи, вигіни,

коротше, застосування символіки. Можливо, суспільство буде пручатися семіосису [процес інтерпретації знаку].

Ж. Дерріда

Я відчуваю, що література повинна відображувати життя, і що її модус – це класичний акт мімезису, наслідування дійсності.

Р. Желязни

Виразність для мене полягає не в пристрасті, яка раптом осяє особу або проявиться в бурхливому русі. Вона у всьому ладі моєї картини; місце, займане предметами, проміжки між ними, їх співвідношення - ось що має значення. Композиція - це вміння декоративно розподілити різні елементи картини, щоб висловити свої почуття.

Анрі Матісс

Правильно те, що репертуарна опера, опера на кожен день, належить ХІХ ст. Тепер цей жанр, що завдяки своїй досяжності звертається до дуже великої публіки, замінений кіно. Але театр продовжує приваблювати майже всіх композиторів.

П. Колар

Опера – музична драма.

Л. Новак

Телекомунікація вносить у наше громадянське суспільство елементи Божественного, перетворюючи кожного на Божественну істоту, здатну одночасно бути присутньою тут і там. Звідси наша невинуватна зверхність, і я можу висловити свою думку з приводу того, що буде відбуватися в Аравійській пустелі через півроку чи через 15 годин, не маючи при цьому майже ніякої інформації, бо якщо місцем здійснення політики в суспільствах минулого був деякий публічний простір (площа,

форум, агора тощо), то сьогодні публічний простір поступається місцем публічному зображенню. Телебачення перетворилося на форму всіх можливих емоцій і надання переваг. Сьогодні виборець голосує, дивлячись на екран телевізора, а телебачення прямого ефіру ультимативно за своєю природою. Пряму трансляцію не обговорюють – їй підкорюються.

П. Вірильо

Початок ХХІ сторіччя став «золотим віком» дизайну. Це час вільної готівки, процвітання дизайнерів, абсолютно нових товарів і повної пристрасті та захвату споживацької бази, що складається з надінформованих цінителів.

Наша ситуація радикально відрізняється від епохи Рескіна. Технічні можливості, якими ми оволоділи, виходять за межі його уяви. Наші матеріали перестали бути натуральними, місцевими та природними, як це було в Рескіна. Вони фантастично слухняні, універсальні і все більше заражаються запрограмованою інтерактивністю.

Зараз ми виробляємо велику кількість товарів із «застиглої піни». Застигла піна, відома офіційно як «ливарно-формувальний пластик» – це субстанція великого значення, що дивовижно підходить для комп'ютерного дизайну й інших маніпуляцій.

...В епоху короля Едуарда показниками високого соціального статусу були запряжені кіньми екіпажі та високі черевики. Еквіваленти нашої епохи – спортивні авто, такі собі бадьорі розкішні військові всюдиходи. І кросівки, чудовий спортивний інвентар, у якості повсякденного взуття для роботи...

Є дві суттєві причини, чому сучасні речі страждають від гіперфункціональності. По-перше, в епоху чіпів функціональність стала дуже досяжною і дешевою. По-друге – і це більш важливо – надзвичайна функціональність обіцяє нам та оточуючим палкі обіцянки, які нам дуже хочеться почути від своїх знарядь праці, іграшок і побутових приладів.

Б. Стерлінг

3. Сутність, природа та соціальні функції мистецтва

Релігія, Мистецтво та Наука – це гілки одного і того самого дерева.

А. Ейнштейн

Мистецтво є діяльністю людською, яка полягає в тому, що одна людина свідомо відомими зовнішніми знаками передає іншим почуття, які вона відчуває. А інші люди заражаються цими почуттями та переживають їх.

Л. М. Толстой

Зміст твору мистецтва скоріше в самому його існуванні.

Г. Гадамер

Поет і філософ – брати-близнюки, якщо не те саме.

М. де Унамуно

Мистецтво в новітній час надзвичайно розширило свої межі. Воно наслідує тепер – так звичайно говориться – усю видиму природу, у якій прекрасне становить лише малу частину. Істина і виразність є його головним законом, і так, як сама природа часто приносить красу в жертву вищим цілям, так і художник повинен підкоряти її основному своєму устремлінню і не намагатися втілювати її більшою мірою, ніж це дозволяють правда і виразність. Одним словом, завдяки істинності і виразності найогидніше в природі стає прекрасним у мистецтві.

Г. Є. Лессінг

Еклектизм – нульовий ступінь усезагальної культури наших днів, ми слухаємо reggae, дивимось western, обідаємо в Макдональдсі, а ввечері користуємося послугами місцевої кухні; у Токіо пахтяться по-французьки, у Гонконзі одягаються в стилі

ретро; знання – це те, про що запитують у телевізійних іграх... Перетворюючись у кітч, мистецтво підлаштовується під той безлад, який панує у «смаках» любителя. Художник, галерист, критик і публіка знаходять задоволення в чому завгодно, і настає час розслаблення. Але цей реалізм чого завгодно є реалізмом грошей: за відсутності естетичних критеріїв творіння можливо і корисно вимірювати наданим ним прибутком.

Ж. Ліотар

Отже, доцільність у творі витонченого мистецтва хоча й навмисна, проте не повинна здаватися навмисною, тобто на образотворче мистецтво треба дивитися, як на природу, хоча й усвідомлюють, що воно мистецтво. Але твір мистецтва здається природою, тому що він точно відповідає правилам, згідно з якими цей твір тільки і може стати тим, чим він повинен бути, - однак без педантизму і щоб не проглядала шкільна виучка, тобто щоб непомітно було і сліду того, що правило невідступно стояло перед очима художника й накладало кайдани на його щиросердечні сили.

І. Кант

Виходить, наслідувальне мистецтво далеке від дійсності. Тому-то, здається мені, воно і може відтворювати все, що завгодно: адже воно тільки поверхово стосується будь-якої речі, та й тоді виходить лише примарне її відображення...

Живопис – узагалі наслідувальне мистецтво – створює предмети далекі від дійсності і має справу з початком нашої душі, далеким від розумності, тому таке мистецтво і не може бути сподвижником і другом усього того, що здорове й істинне.

Платон

Ідея – не поняття. Як виступ несвідомого у видимість, вона скасовує умовний поділ на об'єм і зміст. Зі збільшенням об'єму поняття зменшувався його формальний зміст. В ідеї цього нема. Та, визначувана від протилежного, ідея змінює зворотне

співвідношення між об'ємом і змістом на пряме. Ідея – обмеження безумовного. Якщо безумовне носить характер єдності, то виступ його у видимість обмежено множиною ступенів. Звідси множина ідей. Можливо говорити про родові та видові ідеї. З усуненням протилежності між об'ємом і змістом родові ідеї можна відрізнити від видових ступенем інтенсивності. Інтенсивність ця виражається ступенем їхнього впливу на нас.

Для пізнання ідей необхідно уявлення. Якщо час є формою, що систематизує уявлення про внутрішні почуття, то споглядання часових ідей інтенсивніше впливає на нашу душу. Можна тому умовно казати про більшу інтенсивність часових ідей. Часові ідеї тому є родовими відносно просторових. Зміст мистецтва – пізнання ідей. Часові форми мистецтва дають найсуттєвіше пізнання. Ось чому музичні ідеї – суттєві символи.

Ці ідеї родові порівняно з ідеями інших мистецтв. Ось чому можна казати про музичність образів, а не навпаки. Образна музика нічого не додасть до образів, що виражаються. Ось чому можна розмовляти про музичний корінь усіх мистецтв. Можна говорити про дух музики в скульптурі, а не навпаки. У музиці найбільше наближення глибин духу до поверхонь свідомості.

Не подіями захоплено все єство людини, а *символами іншого*. Музика ідеально виражає символ. Символ тому завжди музичний. Перехід від критицизму до символізму неминуче супроводжується пробудженням духу музики. Дух музики – показник перевалу свідомості... Сучасне людство збентежене наближенням внутрішньої музики до поверхні свідомості. Воно захоплено не подією, а *символом іншого*. Поки *інше* не втілиться, не проясняться символи сучасної творчості, що хвилюють нас. Лише короткозорі в питаннях духу шукають ясності в символах. Душа їх не звучить – не узнають вони нічого.

До того, що було поперед часів, до того, що буде, звернений символ. З символу бризкає музика. Вона оминає свідомість. Хто не музичний, той нічого не зрозуміє.

А. Білий

У свободі художня творчість уперше стає справжнім мистецтвом. І воно лише тоді вирішує своє вище завдання, коли

вступає в одне загальне коло з релігією й філософією і є тільки одним зі способів усвідомлення і вираження божественного, найглибших людських інтересів, всеосяжних істин духу. У твори мистецтва народи вклали свої найзмістовніші внутрішні споглядання і уявлення, мистецтво часто служить ключем, а в деяких народів єдиним ключем для розуміння їхньої мудрості й релігії. Таке призначення мистецтво має нарівні з релігією і філософією, однак своєрідність його полягає в тім, що навіть найпіднесеніші предмети воно втілює в чуттєвій формі, роблячи їх ближче до природи і характеру її прояву, до почуттів і почувань. Проникаючи в глибину надчуттєвого світу, думка спочатку протиставляє його безпосередній свідомості і наявному почуттю як щось потойбічне; саме воля мислячого пізнання вивільняється з-під влади посейбічного, що носить назву чуттєвої дійсності і скінченності. Але цей розрив з поцейбічним, цю рану, що дух наносить собі у своєму поступальному русі, він сам же і лікує; він породжує з самого себе твори мистецтва як першу безпосередню ланку, що примиряє явища тільки зовні, чуттєво, які надходять з чистою думкою, природу і кінцеву дійсність з нескінченною свободою мислення, що осягає.

Гегель

Для критика твір лише привід для нового, створеного ним самим твору, який зовсім не обов'язково повинен мати схожість з тим, що він аналізує. Одна з прикмет досконалості форми та, що в неї можна вкладати все, що завгодно, і бачити в ній все, що хочеться бачити, а краса, яка надає твору всезагальності художності, у свою чергу повертає критика у творця та підказує тисячу речей, які не приходили до голови тому, хто ліпив цю статую, писав полотно, обточував цей дорогоцінний камінь.

О. Уальд

Інтуїція штовхає волю до творчого начала, а щоб вийти до нього, необхідно створювати нові знаки.

К. Малевич

Як актор не міг би грати тільки перед дзеркалом, як поет не міг би складати вірші тільки для себе, як художник не став би писати картини для того, щоб ставити їх обличчям до стіни. В усьому, у що ми, люди, по-справжньому, із захватом граємо, є той же пильний погляд, що вимагає інтересу й участі від усієї великої й дорогої людської зграї.

К. Чапек

Справжні безсмертні твори мистецтва залишаються доступними і доставляють насолоду всім часам і народам.

Гегель

Якщо ти віриш, начебто сучасне мистецтво перевершило Вермеєра і Рафаеля, то кинь цю книгу і перебувай у блаженному ідіотизмі.

С. Далі

Еклектичні твори легше знаходять свою публіку.

Ж. Ліотар

Побачити предмет у якості твору мистецтва – це означає перейти від сфери предметів у сферу міркувань.

А. Данто

4. Співвідношення естетичного та етичного

У людині все має бути прекрасним: і обличчя, і одяг, і душа, і думки...

А. П. Чехов

Краса – засіб виховання чуйного сумління. Вже в дитинстві – та особливо в підлітковому віці – людина повинна навчитися індивідуально опановувати естетичні цінності. Важливо, щоб це освоєння тривало все життя.

В. О. Сухомлинський

Мистецтво як сила, як здатність до творчості виражає, подібно до релігії, стихійну потребу людини в досконалості, що є часткою нашого прагнення до вищого розвитку, а саме його естетичною стороною. Воно прагне впливати на життя, створюючи естетичні вимоги, домагаючись досконалості і гармонії, постульованих ідеалом прекрасного...

Вимагаючи від дійсності естетичної досконалості, мистецтво саме намагається створити її, виправляючи і доповнюючи дійсність. І звідси послідовна і необхідна вимога естетичної досконалості, що мистецтво висуває до себе, до свого створення, до своїх засобів вираження. Але головне завдання мистецтва – створення не досконалих творів, а досконалого світу. Його завдання полягає не в наслідуванні дійсного, не в його відображенні, а у створенні недійсного.

Вимога естетичної досконалості незмінно спричиняє і вимогу досконалості етичного. Етична недосконалість заважає естетичній гармонії і сприймається як некрасиве, тоді як «добро» завжди сприймається як прекрасне. Мистецтво прагне усунути етичні недоліки, а також усяку іншу дисгармонію, передбачаючи, збуджуючи думку й активність властивими йому засобами художнього вираження. Естетичні і етичні вимоги почасти збігаються, але сфера перших незрівнянно ширша. Отже, не все прекрасне – благо, тоді як усяке добро разом з тим і прекрасне.

К. Лібкнехт

Мета мистецтва, як я вже сказав, - подобатися, і отже, викликати в нас почуття, які, не будучи хворобливими, були б сильними і яскравими. Якщо твір мистецтва справляє на нас враження, то ми йому аплодуємо...

Звичка до якого-небудь враження притупляє його яскравість. Я холодно дивлюся на те, що я завжди бачив, і та сама краса зрештою для мене перестає бути красою...

Якщо те саме почуття довго триває, то ми під кінець стаємо нечутливими до нього. Цим пояснюється мінливість і пристрасть до новизни, що притаманна всім людям, тому що всі бажають випробувати яскраві і сильні емоції.

Якщо всі предмети діють сильно на молодь, то це тому, що всі вони нові для неї. У молоді менше смаку стосовно книг, ніж у людей зрілого віку, - це тому, що зрілий вік менш чутливий, а вірність смаку припускає, можливо, що людина не так легко піддається хвилюванню. Тим часом люди бажають цього хвилювання. Недостатньо, щоб новим була побудова твору; бажано, якщо можливо, щоб новим були і всі його подробиці. Читач хотів би, щоб кожен вірш, кожен рядок, кожне слово викликали в ньому яке-небудь почуття.

К. А. Гельвецій

Ми віримо, що в мистецтва є власне, цільне, органічне життя і, отже, основні і незмінні закони для цього життя. Мистецтво є такою ж потребою для людини, як їжа і вода. Потреба у красі та творчості, що втілює її, нерозлучна з людиною, і без неї людина, можливо, не захотіла би жити на світі. Людина жадає її, знаходить і приймає красу без будь-яких умов, а лише тому, що вона краса, і з благоговінням схиляється перед нею, не запитуючи, для чого вона корисна і що можна на неї купити. І, можливо, у цьому-то й полягає найбільша таємниця художньої творчості, що образ краси, створений нею, стає негайно кумиром, без будь-яких умов. А чому він стає кумиром? Тому що потреба краси розвивається найбільше тоді, коли людина в розладі з дійсністю, у негармонії, у боротьбі, тобто коли найбільше живе, тому що людина найбільше живе саме в той час, коли чого-небудь шукає і домагається; тоді в ньому й виявляється найбільш природне бажання всього гармонійного, спокою, а в красі є і гармонія, і спокій...

Ф. М. Достоевський

Найпрекраснішою я визнаю ту музу, яка доставляє задоволення не першим зустрічним, а людям найкращим і які набули достатнього виховання.

Платон

Ми не маємо права оглушати людей холостими залпами мистецтва, а маємо прагнути проникнути в серце кожного, спромогтися зробити власне страждання його стражданням, власну віру та переконання його особистим надбанням. Мета ця досягається лише тоді, коли твір мистецтва створюється мовою мистецтва...

Л. Шепитько

Художник несе відповідальність за правдивість картин своїх і свого мистецтва.

В. А. Фаворський

Лише смак вносить гармонію в суспільство, оскільки він створює гармонію в індивіді. Усі інші форми уявлення розділяють людину, бо вони засновані або виключно на чуттєвій, або на духовній його частині його ества; тільки уявлення краси роблять людину цільною, бо вони вимагають злагоди двох її натур.

Ф. Шіллер

ЗМІСТ

Філософія	3
Логіка	41
Етика	50
Естетика	58
Релігієзнавство	74
Додаток	89
Логіка. Хрестоматія	89
Етика. Хрестоматія	107
Естетика. Хрестоматія	137

